ВЕКША

Історична повість

ГІСТЬ

До невеличкого селища, яке ховалося неподалеку від Тетерева в густому березовому гаю, підвеслувало на човні-довбанці двоє.

Один був пишнобородий, поважний, у довгому теплому каботі[1], високій соболиній шапці, гостроносих чоботях. Таку бороду і таке вбрання, як у нього, носили тільки київські гості[2].

Другий — ще молодий. Опецькуватий, щокатий, з приплюснутим веснянкуватим носом і сережкою в одному вусі. Його бідний одяг свідчив, що він або наймит, або ж холоп.

Перекинувши через голову широкий пас, на якому висіла чимала шкіряна торбина, бородатий квапливо рушив протоптаною від води стежкою до селища, а опецькуватий залишився на березі біля човна. Коли гість сховався за прибережним пагорбом, молодик дістав з пазухи черствий кусень хліба, розлігся на траві і заходився його уминати.

Порівнявшись із крайнім обійстям, бородатий зупинився, повагався якусь мить, — заходити чи не заходити. Невеликий дворик обнесений гіллям та ломаччям, у дворику горбилась притінена березняком злиденна хижка, мружила до сходу своє маленьке, у дві долоні, віконце, та низенька очеретяна клунчина. Видно було — господар бідак з бідаків. Навряд тут щось роздобудеш.

Одначе гість не поминув обійстя.

"Якщо нічого не роздобуду, то хоч розпитаю, у кого можна роздобути", — подумав.

Поправив на плечі пас і звернув зі стежки.

У дворі біля клунчини тесав дубову колоду русочубий, у довгій полотняній сорочці й простих латаних ногавицях здоровецький молодик. Величезні тріски так і віялись з-під сокири.

Бородатий трохи постояв, помилувався теслею, хотів його погукати, але саме в цей час у хижі розчинилися двері і на порозі з’явився в старенькому потертому кожусі, кудлатій шапці, зашкарублих ходаках похилий господар. Він уклонився гостеві й запросив до оселі.

Гість пригнувся і, ніби в нору, посунув у напівтемне низьке житло. Крізь крихітне тьмяне віконце, затягнуте овечим пухирем, ледь-ледь пробивалося трохи світла, а вогнище на долівці в печі-кам’янці лише жевріло. Хижа була наполовину вкопана в землю, без стелі. Гостроверха очеретяна покрівля, через яку весь час просотувався назовні дим, — чорна, закіптюжена, в павутинні. Стіни складені з тесаних дубових колод.

Бородатий скинув з плеча торбину, сів на березовий одземок-коротун лицем до вогнища, сказав:

— Потребую, господарю, хутро бобрів, кун, горностаїв. Можна й видр та вивірок. А маєш лисяче, й від того не відмовлюся. Є ось у мене, — вказав на торбину, — добрі ножі, серпи, наконечники для стріл, гачки на рибу. В човні — сокири, наральники, остені…

Старий уважно вислухав бородатого й мовив скрушно:

— Нема нічого, дорогий гостю, я б радніший виміняти. Що на мені, оце і все моє хутро… Нещастя цієї зими на мою голову впало. Дав своєму

князеві Малку, що повинен, коли ж приходить і від київського тіун[3] з двома служками: давай і тому! Стара не змовчала, вони — до неї, почали штурхати. Син, як на лихо, був удома, кинувся обороняти. Схопив тіуна, турнув, та двері ним і висадив. Здоров’я ж йому боги щедро наділили… Його не впіймали, утік, то на нас, старих, лють свою зігнали. Так побили, що й досі не викашляємо. Я після того й тятиви на луці не натягну… А ще забрали геть усе, що було: і хутро, і збіжжя, і мед, і віск. Навіть лук із стрілами, ловецькі та рибальські снасті не залишили. І як тепер житимемо?.. Самі вже немічні, сказано-бо: доти збан воду носить, поки вухо не ввірветься. На сина тільки надія. Але ж ні коня, ні вола в обійсті. В найми його б куди віддати, так немає до кого тут…

Гість, перед тим як заплисти оце сюди, вже об’їздив кілька таких селищ понад Тетеревом, обмінюючи вироби київських умільців на хутра в древлянських ловців, і доволі наслухався від смердів усяких скарг. Бачачи, що господар не скоро виговорить свої жалі, а хутра в нього однаково не виміняєш, бо немає, зібрався був розпитати, до кого із тутешніх селищан йому слід завітати. Але почувши, що старий хоче віддать у закуп свого сина, зацікавився:

— Не він-бо у дворі теше колоду?

— Та він же, він, той, що лиха накоїв, — з серцем озвався старий. — Хижу зібрався лагодити, а то ще привалить…

— Мені в похід помічника треба до зими.

— О, він у мене старатливий.

— Платні не пошкодую…

— А куди, гостю, лаштуєшся?

— В Греччину, в Царград.

— Далеченько, — похитав головою старий. — І небезпечно. Кажуть, печеніги знову перестрівають.

— У нас мир із їхнім ханом. Та й воїв багато з походом пливе.

— Я-то не проти, а чи він згодиться. Неволити дитину не стану. Це ж не домівка, чужа сторона…

— Сторона чужа, таж буде серед своїх — не покривдять.

— Ходімо погомонимо з ним.

— Краще я сам, — сказав гість.

— Іди, гомони сам, — погодився господар.

— Як його?..

— Микулою нарекли. Та всі звуть Векшею. І ми звикли. Змалку був верткий і проворний, як векша[4]. Тепер уже постатечнішав.

Гість усміхнувся вдоволено, закинув на плече торбину і перевальцем, ніби вутиця, рушив до дверей.

Векша, загледівши, що до нього йде незнайомий бородатий чоловік, перестав тесати, випростався.

"Хто це? А-а… Гість-зайда".

Бородатий підступив, ледь помітно кивнув йому.

Поряд с гостем Векша видавався просто-таки велетом. Гінкий, широкораменний, дужі груди випинаються з-під сорочки. Розпашіле в

роботі лице, обвітрені, загорілі шия і руки. Русяве волосся на непокритій голові підстрижене. Ніс прямий, чоло рівне, високе, верхня губа вже почала засіватися густим чорним пушком.

Гість розкинув поли кабота, опустився на колоду й одразу ж почав розпитувати, де Векша бував, окрім рідного селища, що бачив і чув про свої і чужі землі.

Той спочатку недовірливо поглядав на бороданя — навіщо все те йому знати? Відповідав скупо. Але слово за словом — і розговорились.

Векша знав дещо про Київ та про інші городи землі Руської. Навіть про Греччину й Царград чув від діда і від своїх бувалих односельців, хоч сам далі навколишніх лісів і боліт ніде не був.

— Е-е, молодче, — покрутив головою гість, і завелика соболина шапка з'їхала йому на лоба до самісіньких схожих на двох волохатих джмелів брів. Бородатий поправив її, мовив далі: — Бачу, й цікавий ти до всього, й міцний з себе, руки теж не сліпі носиш, а ростеш дерево деревом: виткнеться воно біля пня трухлявого й гибіє тамечки, доки й само не струхне. А чи гаразд отак, сам подумай, людині до одного місця навік прикипати? Та ще замолоду, поки сім'я крил не обшила! Адже й птах спершу, як гніздо вити, скільки світу облітає! Не вся ж бо земля пущами непролазними поросла та драговинням гнилим укрилася. Є на ній і поля розлогі, травами та квітами устелені, і гори, що до півнеба височать, вершини в хмарах ховаючи, і море неосяжне, яке хвилює-виблискує, човни в краї далекі носить. І всюди на землі люди живуть, кожен своїм звичаєм. То чи не варт на все те поглянути? А ти навіть Даждьбога-сонце, життєдавця всьому живому, хіба що опівдні помічаєш тут. Завжди воно глушиною цією від тебе затулене…

Векша слухав гостя і дивувався — чого це він, такий поважний, раптом затіяв оцю балачку з ним, простим молодиком-смердом? Чи не криється за цим щось?

Бородатий замовк. Мабуть, сподівався почути якесь слово від Векші. Але той, опустивши очі долу, вперто мовчав.

— Така тобі моя рада, — сказав гість, — кинь лишень кубло це лагодити, іди до мене веслярем, помандруємо разом у землю заморську. Отам побачиш на власні очі: усі казки проти неї — що та полова супроти зерна. Місяць шість разів не встигне оновитися, як додому повернешся. Надивишся див усяких, привезеш дарунки рідним, хижу нову поставиш, снасті ловецькі й рибальські купиш, а то ще й коня чи вола приведеш у обійстя. Подумай, молодче! Добро тобі радить київський гість Куделя…

— Якби-то воля моя… — зітхнув Векша, похнюпившись. — Отець не звелять.

— Він не перечить, я вже говорив з ним.

— Невже? — зрадів Векша й зопалу загнав сокиру в колоду по самий обух, аж сахнувся бородатий. — То я хоч і сьогодні!

— Неодмінно таки сьогодні. Похід не жде, — сказав гість, усміхнувшись: був задоволений, що вдалося вмовити молодика до подорожі. — Тоді лагодься.

— А що там лагодитись? Поставлю стояка в хижі, щоб не завалилась, і все. Та хіба яку одежину на плечі накину. Ще харчів треба було б узяти в дорогу, так…

— Пусте. Про дальше мій клопіт, — махнув рукою гість. — Отож, як повечоріє, не барися, знайдеш мене біля човна. Тетеревом і поночі до Дніпра втрапимо… Ну, я піду скажу старому про твою згоду, — і він попростував до отця, який, прихилившись до одвірка, ждав, що, може, і його покличуть до розмови.

Векша ж, мовби нічого й не сталося, ще з більшим запалом заходився тесати, аж сокира дзвеніла в його руках.

"Коли б тільки не передумали", — гадав собі, крадькома позираючи в бік хижі, де ще довгенько гомоніли про щось отець із гостем, мабуть, про платню домовлялись.

Давно вже мріяв про той далекий дивовижний світ, про який стільки наслухався од свого дідуся. Він-бо ходив колись із князем Олегом Царград воювати. То лише отець вважав усе те за пусті вигадки. "Якби, — казав, — так добре там було, чого ж тоді наші жебраками та каліками звідти повертались?.." Проте дідусь зовсім не журився, що грецький меч відтяв йому вухо. Великий клопіт! Зате побачив скільки, мав що розповідати, і шана яка від усіх!.. Або й гість оцей: неодноразв, видно, бував у Греччині, а й знову ж мандрує. Та хіба тільки він — з усіх земель, кажуть, люди до неї линуть. Чому ж не послухати його поради? Тим більше, може, пощастить дещо й заробити.

Як гість приходив, матері вдома не було — по зілля на лужок ходила. Повернулася, довідалась, що Векша зібрався в далеку мандрівку, й заголосила, мовби по вмерлому. Спершу думала не випустити дитини з рідного гніздечка.

"Та чи ліпше від того буде йому?" — розсудила потім.

Їм що, старим, — і нажилися, й нагорювалися, не страшна вже ні смерть голодна, ані будь-що. Але ж синові, коли не роздобудуть ловецьких та рибальських снастей, доведеться в холопи княжі йти. А так, може, й справді отой гість київський лиху зарадить.

— Хай же щастить тобі! — бажали Векші сусіди, котрих обходив надвечір, прощаючись. — А тільки щоб повертався загодя до зими лютої. Сам бачиш, отець уже нездатний ні ратаєм бути, ні на лови ходити.

Уклонився хижі, клунчині, Даждьбогові-сонцю, що ховалося вже за густими деревами, накинув на плечі діряву свитку і рушив з отцем та матір’ю до річки.

Отець ішов, шкандибаючи, поруч Векші та все наказував, щоб слухався гостя, догоджав йому. А водночас і застерігав:

— Пильнуй тільки, аби він не ошукав тебе.

— Та ні, гість наче добрий. Вклонився мені навіть.

— А-а, від того шапка в нього не спала з голови. Всі вони в ноги кланяються, а за п’яти кусають…

Позаду дибала заплакана мати й стиха крізь сльози промовляла заклинання на дорогу:

— Бути ж тобі сильним та дужим і вдень, і в поденні, і вночі, й опівночі. Убережіть його, добрі духи, від сили вражої, від смерті наглої, від горя й лиха навісного. Убережіть на воді від утоплення, в огні від згоряння. Та не забути ж тобі, моя дитино, й нашу любов ласкаву, і наш хліб солодкий, і наше вогнище тепле. Повернутися тобі в отчину рідну, вдарити їй чолом тричі по три, припасти до сирої землі-матінки. І нехай моє слово буде дужче за воду, вище за гори, міцніше за камінь. І хто навіть у лузі всю траву випасе й не подавиться, а з моря всю воду вип’є й не захлинеться, і той нехай не здолає мого закляття…

Векша також був засмучений. Спершу зрадів, що гість його найняв, а тепер, покидаючи домівку, зажурився. Це ж не на день, не на два він помандрує. Та все між чужими людьми, в чужій стороні. До того ж — каже отець — не всі й повертаються з походу… А як вони, старі, житимуть без нього, хто їх догляне?.. Чи не погарячився, згодившись пливти так далеко й так надовго? Що, коли взяти й відмовитись, сказати бородатому: "Передумав, гостю, прости, не можу кидати матері

й отця самих, недужі вони!" Адже за це той нічого лихого їм не зробить… Е ні, раз уже зладналися, треба пливти. Та й як вони тоді знову придбають те, що втратили? Сам призвів до цієї напасті, тож самому треба й викручуватись. Аби стримався був, не кинувсь на тіуна, то, може, й не пограбували б так…

На моріжку побіля самої води палало яскраве живе вогнище[5]. Молодики й дівчата, узявшись за руки, водили навколо нього танок, співаючи веснянки. Кличні лунали в надвечір'ї голоси, заглушаючи тьохкання й свист солов'їв за річкою.

Благослови, мати,

Весну закликати!

Весну закликати,

Зиму проводжати!

Радуйтесь, ліси,

Радуйтесь, зелені,

До вас весна прийшла

Свої дари принесла!..

Вгледіли Векшу друзі — підбігли, розпитують, як та що, чи надовго помандрує, чи не візьме гість іще кого собі в помічники. Заздрять йому, бо, звісно, кожному з них хотілося побачити ті казкові заморські землі.

Потім утворили знову коло, затягли в нього і Векшу, почали нову співанку:

Хвалилася берізонька перед дубочком,

Перед дубочком своєю вродою:

"Що на мені кора та біленькая,

Що на мені листя та широкеє,

Що на мені гілля та високеє".

Ой Див, Ладо, широкеє,

Ой Див, Ладо високеє!

Обізвався з гаю зелений дубочок:

"Ой не хвались, та берізонько,

Не ти свою кору та білила,

Не ти своє листя та широчила,

Не ти своє гілля та височила".

Ой Див, Ладо, білила,

Ой Див, Ладо, широчила!

"Вибілило кору Даждьбог-сонечко,

Широчив листя Стрибог-вітер,

Височив гілля та дрібен дощик".

Ой Див, Ладо, вітер,

Ой Див, Ладо, дощик!..

Розрум’янився Векша в танку, чуб скуйовдився, усмішка заграла на вустах, де й поділась жура недавня, прощальна. З обох боків — дівчата-веселухи. Уквітчані вінками з рясту та барвінку голови їхні то схиляються соромливо до його плечей, то відкидаються назад. Довгі сорочки вибілені, помережані, мають, мигтять вогненним одсвітом.

А тим часом Куделя уже очікував Векшу біля човна, — нетерпілося якнайшвидше вирушити додому. Він раніше, ніж сподівався, обійшов селище.

Зуміли-таки деякі ловці приховати від зажерливих тіунів і для себе трохи хутра. Тепер воно дісталося гостеві.

Послав опецькуватого молодика, свого челядника Путяту, виглянути. Той збіг на прибережний пагорб, довго мружився, дивився в бік селища.

— Не видно, — сказав, повернувшись. — Хіба, може, он там, де вогнище?..

Гість ще трохи пождав, далі поправив на голові шапку, яка весь час зсувалася йому на лице, обсмикнув кабот і рішуче подався на моріг. Уже віддалившись, гукнув сердито челядникові:

— Ти ж гляди, щоб течія човен не знесла!

— Не знесе — я сяду в нього.

"Еге ж, тут-таки він", — ще здаля побачив гість у колі високого Векшу.

Підступив до гурту, смикнув молодика за рукав, мовив докірливо:

— Пора, пора в дорогу, вже скоро й небо визоріє...

Векша підхопив на горбку свитку, востаннє поцілував отцю і матері руки, вклонився товариству, переплигнув ще раз через вогнище, щоб відігнати від себе все лихе, якщо воно до нього причепилося, і рушив слідом за гостем.

— Не барися ж, повертайся скоріше, — наказував отець.

— Бережи себе, дитино моя, — просила мати, витираючи сльози.

— Дивися, дівчат наших не сироти! — гукали жартома йому хлопці.

— Та чужачки не приводь! — і собі кидали навздогін дівчата.

КИЇВ

У Тетереві вже спадали весняні води. Ще недавно вони заливали луки й болота, вирували на заворотах. Зараз же то тут, то там виступали острівці, вибродили на сухе товстоногі кучеряві верби-жалібниці та стрункі явори, на нижнє гілля яких начіплялися жмути зчорнілої торішньої осоки та довгих потрощених стебел очерету. Вгамовувалась і примхлива течія.

Гостеві, певно, неодноразово доводилося плавати Тетеревом, він знав кожне селище, кожну весь[6] побіля річки. Навіть тоді, коли тих і не видно було, вказував на берег: "Отам, за ліском, Порубичі. Тут, під горою, Яружичі..."

Векша все питав його, чи скоро вони випливуть у Дніпро. Гість обіцяв: "Скоро, скоро", а насправді дісталися до нього лише опівночі.

Це сталося трохи несподівано для Векші. Він у той час так був задумався, замріявся, що аж очі приплющив. Коли ж відчув, як течія крутнула човном, а весло почало заносити, і розплющив очі, то довбанка вже стрімко мчала попід правим, повитим сутінками берегом широкої річки. Лівого зовсім не було видно.

— Ось ми й на Славутичі, — повідомив гість, хоч міг цього й не казати — Векша й сам одразу догадався про те.

"Леле, який же він могутній, який гарний, цей Дніпро!.." — захоплено роздивлявся довкола Векша.

Минуло небагато часу, як небо почало світліти, а зорі на ньому блякнути.

Зіпершись на стернове весло, Куделя підвівся й погукав до зустрічних рибалок, чи не чули вони, з яких земель уже пропливли гості на Київ.

Рибалки відказали: новгородяни пройшли чотири дні тому, любечани й смоленці раніше.

— А чернігівці? — запитав гість.

Про чернігівців рибалки не відали — адже ті пливуть Десною, а Десна вливається в Дніпро під самим Києвом, хіба того не знає Куделя. Вісті занепокоїли гостя.

— І треба ж було так гаятися! — вголос дорікав собі. — Недарма кажуть: хочеш вівцю стригти, випередь вовка. Те й вийшло. Все забрали

тіуни загребущі. Скільки-то часу довелося потратити, поки роздобув хутро. А тепер ще, може, і в похід запізниться.

Цього року Куделя трохи запізно вирушив з дому — хвороба синова затримала. Княжі та боярські люди вже встигли зібрати з смердів данину, та й інші гості побували в ловців. А після них звісно яка міньба! Тож Куделя й забарився на своєму промислі.

"Невже мені не пощастить побачити тієї Греччини?" — журився й собі Векша.

Старався, гріб, мало не виштовхував човна з води, ніби тим міг зарадити своїй невдачі. Вайлакуватий Путята ледве встигав за ним махати веслом, аж упрів, бідолаха. Зате Куделю, видно пробирала ранкова прохолода. Він мерзлякувато смикав плечима, кутався в теплий кабот.

Після сніданку гість, схилившись на в’язанки хутра, сам покуняв трохи, потім дозволив подрімати й Векші та Путяті.

Пливли цілий день і ще одну ніч.

Векша, хоч уже й притомився добряче, весь час підсобляв дужій дніпровій течії нести човна, вперто загрібав веслом. Не зважав навіть на те, що Путята вороже косував на нього, а то й штовхав тихцем ліктем у бік, мовляв, угамуйся, сам спочинь і мені дай передихнути.

— Можна не гнати, встигнемо, — повеселів гість, довідавшись на світанку під Вишгородом[7], що похід чернігівців з Десни пройшов учора.

Невдовзі розвиднілось.

Векша мовчки гріб, не зводячи очей з млосного вранішнього обрію, де повноводний Дніпро єднався з безмежжям неба, Дніпро, який вільно й просторо плинув до самого Руського моря[8]. А там, за тим морем, квітла й казкова Греччина.

— Дивись, — показав гість Векші праворуч на високі пагорби, — ото біля діброви наш Киш. Ось звернемо в Почай-річку — і вже дома.

— Хиж скільки!.. — дивувався молодик. — І всі на видноті…

— Землі Руській немає чого від світу ховатися, — мовив гість з погордою. — її ворота завжди відчинені навстіж для тих, хто без меча до неї йде… Навіть далекі варяги[9] заходять у Київ, подорожуючи в Греччину. А дехто з них уже й осів у нас, слугує князеві в дружині.

— З рибальства, мабуть, люди живуть? — помітив Векша довгу низку човнів і розвішані сітки на узбережжі.

Куделя посміхнувся.

— Сама риба не смачна, молодче… Хто з рибальства, хто з ратайства, а більше з ремесел і торгу. Цього ось, — підняв торбину, в якій брязнули вироби київських умільців, — у воді не піймаєш, на ниві не засієш і на ловах не добудеш. І хіба тільки це!.. А узороччя[10] всяке хитромудре чужинське, а паволока[11], а прянощі — вони не гриби, в бору не ростуть. Треба їх здалека привозити.

Повернули в тиху, але повноводну річку, яка текла попід самісіньким городом і вливалася в Дніпро.

З-за далекої пущі, що темніла ген-ген по той бік ріки, несміливо визирнуло невиспане сонце. Позолотивши стрімкі дерев’яні вежі на горі, сивуватий дим, що вився над житлами, високі щогли на лодіях побіля берегів, воно вмилося прохолодною ранковою росою, витерло свій

рум’яний вид пухнастою хмариною, що звисла над обрієм, побадьоріло й полинуло квапливо на невидимих крилах усе вгору й угору.

Враз ожили київські причали. На березі заворушився люд, розквітли на лодіях вибілені дощами й сонцем кропив’яні вітрила, загрюкали весла, залунали гучні оклики-накази кормчих.

Угледівши в натовпі блідолицього худого молодика, який махав до них руками, гість велів веслярам причалювати до нього.

Тільки-но ткнулися в берег, молодик ухопив човна за довгий ланцюг і витяг на пісок.

— Ну, як ти, синку? — запитав гість, виходячи з човна. — Більше не хворів?

— Ні, — усміхнувся молодик.

— Усі живі-здорові?

— Живі, — відрік, зацікавлено розглядаючи Векшу. — Вас уже виглядаємо.

— Наші коли відбувають?

— Через два дні.

— Гаразд. Беріть поклажу!

Векша звалив собі на плечі мало не все хутро, яке було в човні, й рушив слідом за гостем та його сином. Путяті дісталося всього кілька в’язанок і торбина.

Скрізь на березі на довгих тичинах, на кущах і просто на траві сушилися сітки, ятери, волоки та інші рибальські снасті. Побіля них групами й поодинці сиділи, гріючись на сонці, стомлені, забрьохані рибалки.

Близько до річки отарою тулилися приземкуваті закіптявілі хижі. У крихітних двориках гупали по залізу молоти, глухо, немов велетенські бубни, гули бочки, вився вгору чорний смоляний дим, пахло гаром. Тут, видно, жили ремісні люди.

Повінь ще не спала. Деякі хижі стояли у воді, і господарі бовтались там, витягаючи намоклі пожитки.

"Бідують люди й тут", — подумав Векша.

Проте що далі вгору широкою стезею-хідником[12], то обійстя ставали охайніші. А гостеве вже й зовсім не можна було рівняти з тими, що внизу. То був великий двір, огороджений високим частоколом. В одному кінці дворища стояв ладний дім з кількома різьбленими вікнами, широкими дверима. За домом — невеликий саджений гай. В другому кінці — кліті[13], погреби.

Родина висипала назустріч Куделі й завела його до господи.

Векша з Путятою склали свою поклажу біля кліті.

— Чи ведмідь, бува, не з рідні тобі? — спитав насмішкувато Путята, змірявши очима Векшу з ніг до голови.

При гостеві вони дорогою до Києва не перемовилися жодним словом.

Векша поглянув спідлоба на нього.

— У нас нема звичаю родатися з звірами, — відповів похмуро. — Коли ж у вас таке водиться, то ти з тхорів, мабуть, — і одвернувся.

— Це я пожартував, не сердься, прости на тім, — осікся Путята. — У Києві вперше?

— Атож.

— Я тебе поводжу. Перед походом у нас торг завжди великий. Люду набилося звідусіль!.. — і почав розповідати про всякі дива, що кояться на торжищі.

З гостевої хижі довго ніхто не показувався, мовби всі там поснули.

Та ось, нарешті, з дверей, витираючи рушником масні губи, повагом вийшов уже в самій сорочці й ногавицях господар і запросив Векшу з Путятою до житла.

Векша вклонився з порога Куделиній рідні, що саме вилазила з-за великого, накритого білою скатертю, густо заставленого мисками столу, зупинився зачудований.

В оселі було ясно, ніби надворі. Всі вікна із прозорої слюди, не те що вдома — одно-єдине й те затягнуте пухирем. Просторі лави, накриті килимами, мисники з цяцькованим посудом. Стіни, стеля і опасиста із комином піч помазані білою глиною, помальовані квітами й птахами. А ще на тильній глухій стіні висять меч, лук, тул[14] із стрілами, шолом, дротяна сорочка. У краснім кутку на полиці стоїть дерев’яний Велес[15], поблискуючи голубими очима-намистинами.

— Проходьте, сідайте, частуйтесь, — проспівала пристаркувата гладка гостева жона, підсовуючи на край столу миски з недоїденими стравами.

Перший сів Путята, за ним повільно опустився й Векша.

НА ТОРЖИЩІ

Як потрапезували наймити, гість сказав, позіхаючи:

— Тепер треба поспати. Веди, Путято, Векшу в кліть, покажи, де ваше ложе, — а сам уже мостився на широкій лаві.

Векша не звик спати вдень, і зараз йому не хотілося лягати, тим більше, що Путята обіцяв поводити його сьогодні по Києву.

— Ми не хочемо спати, — мовив Векша за себе й за Путяту. — Підемо город подивимось.

— Ну йдіть, — махнув рукою Куделя.

Дорогою від пристані до гостевого дворища Векша мало що встиг побачити, та й то мимохідь, бо дивився більше під ноги, щоб не перечепитися де об камінь, яких було таки чимало на стезі. Тепер, коли Путята вів його вузенькими покрученими хідниками на торжище, міг уже краще розгледіти все довкола.

Сходили з високого пагорба. Видно було, як на долоні, Поділ, широченний Дніпро, Почай-ріку, запруджену великими й малими човнами з вітрилами і без вітрил. Зліва, біля причалів, розташувалося і саме торжище, що згори скидалося на розворушений мурашник.

Ще віддалік з торжища було чути людський гомін, скрип коліс, кінське іржання, мукання худоби. А як опинилися на ньому, од усього того гамору у Векші від незвички аж голова запаморочилась.

— Що це? — зупинився Векша перед огородженим двориком біля пристані, де товпилось багато людей.

— Капище[16] Велеса, — пояснив Путята. — Гості пожертви складають богові, щоб щастило в торзі і дорозі.

Векші захотілося пробратись у дворик, подивитися.

Під дерев’яним прикриттям від дощу й негоди стояв закопаний у землю такий самісінький, як і в Куделі, тільки значно більший, бог Велес. Біля нього лежав круглий поміст-жертовник. Довкола жертовника неквапливо походжав з непокритою головою сивий бородатий волхв[17], навдивовижу схожий на самого бога, і весь час, простягаючи догори руки, півголосом проказував молитву-благання.

Гості, всякі умільці, кожен, хто прибував сюди з своїм товаром, перед тим як розпочати торг, заходили в дворик і клали чи ставили на жертовник дарунки богові. Ловець — хутро, бортник — горнятко меду, ратай — торбинку зерна, гончар — глечика, зброяр — стрілу або, як не пошкодує, то й лука чи списа, ткач — шмат полотна. Дарували все те, чим славилось київське торжище. А на ньому чого тільки не було!

Коли Векша з Путятою вийшли з дворика, вони спершу потрапили в рибний ряд. На лавах лежала і жива, і смажена, і в’ялена, і копчена риба. У діжках плавали здоровенні сазани, окуні, карасі, звивались прудкі в’юни, борсались зубаті щуки.

Далі тяглися ряди пташині, овочеві, хлібні й медові. За ними — шкіряні й хутряні.

"І хто його оце стільки здобуває? — думав Векша, подовгу простоюючи біля торговців. — Аби хоч маленьку частинку від того всього отцеві, то ми й горя не знали б. Було б удосталь і на промін, і для себе".

А як забрели в ряд, де продавались вироби руських і чужоземних умільців і зброярів, у Векші аж очі загорілися. Тут був гарний, у візерунках, глиняний та дерев’яний посуд, розставлений просто на землі; блищали різними барвами бронзові, срібні та золоті прикраси; сяяло на сонці ратне спорядження — замашні двосічні мечі, довгі списи, крицеві шоломи, дротяні нагрудники, бойові сокири…

— Де все те береться? — дивувався Векша.

— Хіба мала Русь? Самих городів он скільки, а весей — то вже й не злічити! І кожний чимось промислює. А ось по весні, як з’їдуться до Києва гості з чужих земель, отоді ще й не таке побачиш.

Торговці всіляко вихваляли свій товар, зазиваючи до себе покупців.

Гончар, щоб показати, які міцні в нього глечики і горщики, мало не з усієї сили хоробро гатив по них замашним кийком. Вони лунко видзвонювали кожен своїм голосом: малі — тоненько, середні — товстіше, а великі — густо й грубо.

Векша з Путятою, затамувавши віддих, ждали, що ось-ось якийсь горщик чи глечик не витримає удару й розсиплеться на черепки. Та посуд, видно, й справді був міцний у того гончаря — не бився.

— Залишилося два харалужні[18] мечі-кладунці! Не тупляться, не щербляться, не ламаються! — викрикував сивовусий мечник. — З таким мечем кожен стає богатирем!

Побачивши Векшу, звернувся до нього:

— Купуй, молодче, тобі достоту. З цим мечем станеш богатирем! Векша посміхнувся, відповів йому в тон древлянською примовкою:

— І смерду хочеться пива, та нема купила.

Загледівши оддалік чоловічий гурт, серед якого товпилось і кілька світловусих воїв-варяг, Векша з Путятою й собі пробралися туди.

Посеред з’юрмиська стояв високий кощавий чолов’яга. Біля нього на розстеленому мішку лежали стріли. Навряд чи ті стріли (хоч яких там тільки не було — і оперені, і зовсім неоперені, і з гострими, мов голки, наконечниками, наготовані для пернатої дичини, і з тупими для вивірок, щоб не псувати хутро, і довгі, й короткі) зібрали б стільки народу біля нього, коли б він не привів на торжище собі в помічниці красуню-доньку. Вона була напрочуд вродлива: рослава, білолиця, кароока, з довгою товстою косою й густими смолянистими бровами, її білу з помережаними рукавами й комірцем полотняну сорочку перехоплював у талії вузенький шкіряний поясок, прикрашений блискучими цвяшками й прошитий срібними дротиками. Руки нижче ліктя стискав зелений скляний обручик, на шиї висіло жовте намисто, у вухах — блискітки-сережки.

— Це Яна, — шепнув Путята. — За нею всі молодики в Києві упадають. А вона хоч би що, ні на кого й не гляне…

— Гарна яка! — ворухнув самими губами Векша, дивлячись на неї.

Він ще ніколи не бачив такої вродливої дівчини. Отак би стояв як укопаний і дивився, дивився, аби тільки вона сама того не помічала.

Та ось за кілька рядів від них зчинився такий галас, що люди, мов навіжені, натовпом кинулися туди, потягнувши за собою і Векшу з Путятою.

— Скоморохи! Скоморохи прийшли! — вигукували радо люди. Убрані в шкури лісових звірів, обвішані численними дзвіночками, скоморохи перевертались у повітрі, кукурікали по-півнячому, гелготіли по-гусячому, ревли по-ведмежому. А то ще ставили довжелезну тичину й наче вивірки, вилазили на самісінький вершечок.

Слідом за скоморохами сунула юрба, сміючись, викрикуючи, кидаючи витівникам у торби хто кусень пирога, хто солодкий коржик, хто жменю горіхів, а хто й дрібну монету, і цим ще більше заохочували їх до ігрищ.

Путяті якийсь товстун боляче наступив на ногу, і в нього одразу ж пропало бажання дивитися на скоморохів.

— Ходімо, — потягнув він Векшу з торжища.

— А може, повернемося в збройний ряд?.. — несміливо запитав Векша.

— Хай йому! — скривився Путята. — Не хочу, а то ще й голову одтопчуть. — Та враз прояснився: — Що, може, й тебе вже принадили чорні брівки та карі очки?..

Векша зніяковів, бо Путята відгадав-таки його думку — йому й справді хотілося ще поглянути на дівчину-красуню.

— Ет, то все марне, — махнув рукою Путята. — Давай краще підемо на Києву гору[19]. Там княжий терем подивишся.

Вони перейшли кілька хідників і видряпались по крутому узвозу на гору, окопану глибоким ровом і обнесену двома рядами гострокілля по валу. Одразу ж за валом підносилась викладена з товстелезних колод стіна з кількома вежами й ворітьми, до яких вів узвіз.

— О, звідси півсвіту можна побачити! — мовив захоплено Векша.

Прогупавши мостом через рів, минувши ворота, на яких стояли вої і безборонно пускали людей, вони вийшли на просторий двір.

Посередині двору на погорбі височіла якась рублена дерев’яна споруда. Хижа не хижа і вежа ратна не така.

— Що то? — спитав Векша. — Лихих людей тримаєте?

Розповідали, що за непослух князеві та боярам, за розбій, крадіжки винуватців у Києві замикають в якісь поруби[20]. Путята пирхнув.

— Навпаки, того, хто від них боронить.

— Кого ж це? Князя? — здивувався.

— Перуна[21].

— Невже це Перунове капище?

— Авжеж воно.

Векша не раз чув од своїх односельців, що в Києві в князевому дворі є капище з Перуном. В ньому кияни нібито освячують собі нових князів, присягають чужинцям не порушувати умов, які з ними вклали.

Те підтвердив Путята.

— Це ще Києве капище. Тут князі з воєводами та боярами завжди клятву дають чужакам у вірності. Кладуть мечі й інше ратне спорядження перед Перуном і клянуться. Наші Перуну, а ті своїм богам. Ромеї[22] з собою привозять свого бога. У них він мальований. А тепер мають на Подолі власне капище. Тільки його називають церквою святого Іллі. Але ж і підступні ці ромейці! Уже декого й з наших переманили вірити їхньому богові. Того хитрістю, того підкупом, того вмовлянням.

— А нас пустять до Перуна? — перебив Путяту Векша.

— Чого ж не пустять? Ходімо, покажу.

Двері до капища були відчинені. Путята, а за ним і Векша познімали шапки, переступили поріг.

Вгледівши Перуна, Векша аж сахнувся — такий грізний і лячний був тут бог блискавки й грому. Він стояв крицевими[23] ногами на кам’яному столі, мав довгі покручені вуса, схожі на блискавки, великі, з туриних рогів, трубчасті вуха. Та найбільше вразили молодика його проникливі, гнівні, палаючі очі і грімотливі звуки, які весь час лунали під округлим склепінням.

І в цьому капищі, як і в торжищному, біля глиняного стовпа-жертовника походжав старий волхв.

Як вийшли, Путята сказав, що йому розтлумачив один дід, чого в Перуна такі очі й голос. Очі в нього з червонястого мінливого каміння, яке пломеніє від олійного світильника, що горить у здоровецькій голові. І згуки ті зовсім не грім. То гуде порожня Перунова голова, коли волхв ходить у чревіях[24] з дерев’яною підошвою по лункій вигладженій долівці.

За капищем стояло кілька високих будівель.

— Що це — я вже сам догадався, — сказав Векша. — Князів терем. Так?

— Вгадав, — мовив Путята.

— Давай ближче підійдемо, подивимося.

— А меду-солодушки не хочеш? Сьогодні перед походом Ігор-князь розщедрився, гулянку влаштував для городян. Чуєш, як он там виграють! — показав у кінець площі, де було не менше людей, ніж на торжищі. — Можна й випити на дарівщину, й потанцювати.

— Нехай пізніше. Спочатку терем подивимось. Рушили до терема.

— Хто там? — кивнув Векша на розчинені вікна у верхній надбудові княжого терема, звідки чулися жіночі співи й сміх.

— Жона князева Ольга та її челядниці веселяться.

— Невже їх стільки в неї?

— І не злічити! Як курей у курнику.

— Навіщо? — ніяк не міг збагнути Векша. — Що вони там роблять?

— Робота знайдеться. Шиють убрання для княгині, одягають її, веселять, їсти подають.

— Хіба сама не може? Вона ж, мабуть, не каліка?

— Таке й скажеш — "каліка", — всміхнувся Путята. — Звісно, не каліка. Княгиня! Ось хто вона. Ясно?.. Ну, тепер давай меду скуштуємо, — потягнув Векшу до юрми.

— Щось не хочеться меду, — сказав Векша, коли наблизились до гульбища. — Може, краще послухаємо гудаків?

— Йди слухай, я тебе знайду, — сказав Путята й поквапився до кадубів із хмільним напоєм, де товпився простолюд.

Векша проштовхався на середину. Там, на підмостку, гудаки щосили дмухали в довгі ріжки-дудки, кілька чоловік гатили в бубни, а навколо них підстрибували захмелені танцюристи, кидаючи вгору шапки.

Путята не загаявся, швидко відшукав Векшу. Був злий, насуплений: меду йому не дісталося — спорожніли кадуби.

НЕСПОДІВАНКА

Коли б Путята не смикав Векшу за рукав, він, певно, до самої півночі простовбичив у князевому дворищі — так йому весело було на тому гульбищі.

— Та годі тобі — пора додому, — вмовляв Путята. — Ніч же. Гість сердитиметься.

— Ну, ходім уже, — врешті піддався Векша.

Вибралися з натовпу, вийшли за ворота на узвіз і подалися крутою стежкою вниз.

Раптом збоку у темному хіднику пролунав відчайдушний жіночий крик.

— Стривай!.. — зупинився Векша.

— Душать когось... — прошепотів Путята, боязко хапаючи Векшу за руку. — Тікаймо!

— Що ти? — відсахнувся од нього Векша. — Боронити ж треба!

— Біжімо, кажу, скоріше, прибити можуть...

— Дивно у вас! У нас хіба що звіра остерігаються о такій порі... Крик знову повторився й обірвався. Векша метнувсь у вузький хідник.

Там двоє ратних людей тягли за руки якусь дівчину, третій позаду кутав її голову в корзно[25]. Дівчина пручалася, намагалась вирватися, але вони тримали її міцно.

Векша висмикнув з огорожі розсохуватий паколень і, вигукуючи щосили ловецьке "Аго-о!.. Аго-о!..", кинувся до нападників.

Десь позаду лементував Путята:

— Ве-екшо! Ве-екшо-о!..

Зачувши ті вигуки й лемент, ратні, певно, подумали, що до них біжить багато городян. Двоє передніх злякалися й шмигнули за огорожу. Третій облишив дівчину й од несподіванки застиг на місці.

Векша з розгону ткнув паколнем у розгубленого ратного. Той поточився, але на ногах встояв. Коли налетів на нього вдруге, ратний замахнувся мечем. Векша підбив йому руку, меч злегка зачепив плече і брязнув на землю.

— Утікаймо! — видихнула дівчина й побігла чимдуж хідником. Векша чкурнув слідом за нею.

Біля одного з дворів вона зупинилася і почала нестямно гатити кулаками в ворота.

Заторготів засув, прочинились дверцята. Дівчина, знепритомнівши, впала якомусь чоловікові на руки...

Поки Векша зачиняв дверцята, чоловік відніс дівчину до хижі.

Векша постояв, прислухався, чи не гониться часом хто слідом, переступив поріг і собі.

Як же він здивувався, коли впізнав у господареві того кощавого стрільника, якого бачив сьогодні на торжищі! А дівчина?.. Та це ж його донька, Яна!..

Отець мостив непритомну дочку на лаві, настрахана мати кропила її обличчя водою.

Яна розплющила очі й зайшлася плачем.

— Та що скоїлось? — суворо глянув стрільник на Векшу.

Векша розповів, як усе сталося.

— Це ті підлі забороди, варяги! — скипів стрільник. — Щоб їхні кості вовки розтягли!.. Правду сказано: не жди дяки від приблудної псяки. Мало того, що об'їдають, глум іще чинять...

Виявилося, один із ратних варягів купив у нього на торжищі десяток стріл і попросив занести їх увечері. А коли Яна, віднісши, поверталася додому, видно, напав на неї з своїми друзяками.

Знадвору почувся гамір, били у ворота.

— Гаси світло! — наказав стрільник жоні. — А ви біжіть у сінник, зарийтесь там...

Векша пробрав у сіні неглибокий сховок, заліз до нього з Яною, ще й зверху прикидався.

Сиділи тихо, вслухаючись у грюкіт на подвір’ї, сердиту чужу мову, розгублений голос господаря.

Яна злякано тулилася до Векші, тремтячи, немов лист на дереві. Векша, не наважуючись пригорнути дівчину до себе, наче маленькій дитині, гладив їй пахуче волосся. Яна трохи заспокоїлась. Векші ж було чомусь зовсім не страшно.

Та ось гамір на дворі вщух. Згодом рипнули двері в сіннику.

— Виходьте… — мовив Янин отець.

В хижі знову горіла скіпка, віконце було завішене, мати поралась біля столу, готуючи вечерю.

— Сказати тобі спасибі, — мовив по хвилі стрільник, безсило опустишись на лаву, — так замало. Сином рідним хотів би назвати, так свої отець, матінка в тебе, мабуть, є. Хто ти?

Довідавшись, що Векша нетутешній, а найнявся у веслярі до Куделі, стрільник сумно похитав головою:

— Небезпечну ж ти вибрав собі, молодче, мандрівку, бодай би її ніколи не знати! — і розповів, що торік його син також поплив з гостями у Греччину, але звідти не повернувся — втонув у морі під час бурі.

— Лихо змусило, господарю, — сказав Векша, затаївши чи не найголовнішу причину свого вибору — бажання світу побачити, і ніяково поглянув на Яну.

Зустрівся з її очима й не зміг дивитися в них — так вони притягали його.

— Чим же віддячити тобі за послугу? Дам усе, нічого не пошкодую.

— Хіба годиться, господарю, користь з послуги робити?..

— У тебе кров! — скрикнула нараз дівчина.

— Де? — оглянув себе Векша. Правий рукав сорочки був закривавлений. — А, пусте. Це варяг дряпнув. Присохне.

Одначе Яна знайшла білий шмат домотканого полотна, вирвала у дворі листок подорожника і перев’язала йому рану. Дістала із скрині чисту вишивану сорочку.

— Переодягни.

Векша почав було відмовлятися, але вона з таким благанням і ніжністю дивилася на нього, що він згодився. Соромлячись при ній переодягтися, вийшов у сіни.

Після вечері господиня послала для Векші постіль у хижі. Але він не схотів там лягати. Забажав ночувати в сіннику. Про те, щоб піти зараз до гостя, не зважився навіть сказати, бачив — однаково не пустять.

Довго лежав нерухомо на м’якому запашному сіні, вдивляючись крізь дірявий дах у тьмяне небо, на якому блимали яскраві зорі.

Розбудив Векшу гомін на подвір’ї. Схопив вила й причаївся за дверима. Вчувши, що голоси знайомі, поставив вила на місце й вийшов.

— Він? — показав господар Путяті.

— Він, він! — зрадів той. — А ми вже чого тільки не передумали. З самого досвіта тебе розшукую.

— Гість гнівається, мабуть? — спитав Векша.

— Нічого, погнівається та й перестане, — махнув рукою Путята. — В похід уже лаштуємось.

— Спасибі, господарю, за гостинність, — вклонився Векша, ступаючи до воріт.

— Е ні! — загородив той дорогу. — Так не пущу. Ходімо до столу. Перед гостем я уже в одвіті буду.

Путята, охочий на ласий шматочок, штовхнув Векшу під бік кулаком — згоджуйся, мовляв! Векша блимнув сердито на нього й рушив за господарем до хижі.

Яна, одягнена мов на свято, ставила з матір’ю на стіл миски.

Векша не зводив з дівчини очей. Вона також, снуючи по хижі, крадькома зиркала на нього. А як почали трапезувати і їм обом випало сидіти поруч, розчервонілися, наче не за столом, а біля жаркого вогнища були.

У Векші навіть вуха стали як печені раки.

…У гостевому дворищі застали велику метушню: рідня споряджала господаря в похід.

Заклопотаний Куделя бігав то в кліть, то в дім, до всього втручався, всіх квапив.

Побачивши Векшу й Путяту, гримнув сердито:

— Ну й помічники!.. Тут потом обливаєшся, а ви… Тепер до самої півночі збиратимемось. І де тебе ото тільки носило? — звернувся до Векші.

Замість нього про все розповів Путята. Гість похитав головою, мовив докірливо:

— Ти, молодче, за лихом не ганяйся, воно тебе й само знайде. Втямкуй собі: город — це не пуща і не весь дика древлянська.

Векша змовчав і взявся з Путятою допомагати Куделиній родині.

Даремно гість ото сердився, гарячкував. У дорогу зібралися швидко, за півдня. Хутро, пересипане терпкою полиновою потертю, було в мішках: немудрий дорожній харч — пшоно, крупа, сіль, сало й сухарі — в торбинах; теплий одяг, що служитиме в мандрівці й за постіль, невеличка рибальська сітка, казанок, ложки, корчага для води — зв’язані в окремий вузол.

По обіді навідалась Я на з отцем. Стрільник просив Куделю не гніватися на Векшу за вчорашнє.

Отець пішов, а Яна лишилася. Розповідала гостевій жоні, як усе сталося, і раз по раз скидала очима на Векшу, що укладав з Путятою й Куделею поклажу на волокушу.

Впоравшись із роботою, яку йому загадав гість, Векша зголосився провести дівчину додому. Вийшли з двору й самі того не помітили, що замість тихого хідника, де жила Яна, опинилися аж біля Олегової могили, де спочивав під великим курганом колишній грізний київський князь.

Насипаний курган уже поріс травою й чагарниками. Лиш самий верх його, куди в’юнилася протоптана стежка, чорнів — там щовесни, в день поминок пращурів, палили вогнище, справляли по Олегові тризну.

— Це правда, що князь помер од укусу гадюки? — запитав Яну.

— Так усі кажуть. Не брав його ні меч, ні стріли, а ось гадюка здолала…

Високе полуденне сонце сильно пекло. Над могилою стояла важка задуха. Ялинки до самої землі опустили гілля. На кленках і тернові листя звисало, наче хто його облив окропом.

— Ходімо в пущу, назбираємо квітів, — запропонував Векша. — Я вмію плести ладні вінки.

Там не було такої спеки, з гущавини дихало прохолодою, в усіяних барвистими квітами травах дрімали пахощі.

Квітів назбирали цілий оберемок: жовтих свічечок, білих сережок, рожевої лісової красуні, синього рясту, волохатих голубих зірочок.

Сіли на траву. Яна складала квіти в пучечки й подавала Векші, а він плів вінок. Коли її пальці ненароком торкалися його руки, Векшине серце завмирало і весь він сповнявся до дівчини якимось приємним ще ніколи не звіданим почуттям. Вона була для нього така близька й рідна, можливо, рідніша за матір і отця. Якби Яні знову загрожував хто, він без усяких вагань пішов би не те що на трьох варягів, а на Змія Горинича…

Коли сплели вінок, Яна наділа його, схопилася, стала перед Векшею і заспівала грайливо:

Ой проведу я русалочок до броду,

А сама вернуся додому.

Ідіть, русалоньки, ідіте,

Та нашого житечка не ломіте.

Бо наше житечко в колосочку,

А наші дівочки у віночку…

Він, мов зачарований, дивився на дівчину, і йому здавалося, що то сама русалка вибрела до нього з річки…

Як повертались з пущі, Яна спитала, чи не зміг би він не пливти з Куделею до Царграда.

Спитала мовби знічев’я, а в самої при цьому розквітли на щоках два червоні маки.

— Не пливти?! — здивувався Векша. — Я віддавна хочу побачити Греччину. Мені стільки про неї та про її дива розказував дідусь.

— Але ж це небезпечно.

— Небезпек я не боюся. Та й з гостем уже зладнались.

— Тут би, в Києві, до когось найнявся. Мене так настрахала братова смерть!.. — сумно мовила Яна.

— Ні, не можу тепер відмовитись, — сказав Векша. — Завтра відпливаємо.

— Я прийду на пристань проводжати.

— Приходь…

До гостя він повернувся надвечір. Господаря вдома саме не було, і Векша, вдоволений з того, не вечерявши, одразу ж улігся спати.

ПРОВОДИ

Вранці другого дня гість звелів Векші й Путяті впрягти коня у волокушу, на якій лежало хутро, дорожні харчі, одяг, і везти все оте на пристань.

— Ти таки й справді меткий та спритний, як векша, — лукаво підморгнув Путята, коли вони виїхали з гостевого дворища. — Даремно я тебе тоді ведмедем обізвав. Тільки-но в Київ ступив, а вже до стрільника Доброгаста стежку топчеш… Бач, уже й сорочку яку дала. Знай же, — поклав на плече Векші руку, — в Києві сорочки дівчата вишивають і дарують лише своїм обранцям…

Векша мовчки струснув з плеча руку, але слова Путятині були йому приємні.

На Почай-ріці сила-силенна суден: більші й менші дуби-однодеревки, здоровенні, з високими щоглами, могутніми вітрилами й кількома десятками весел насади[26], стрункі з вирізьбленими спереду страшними головами звірів, птахів, риб, червлені[27] лодії. На невеликих човнах нап’ято з просмоленого полотна низенькі будочки, весла в кочетах; на лодіях і насадах зроблено дерев’яні настили, прорізано в бортах довгасті дірки для весел. Гребців на них не видно, вони сховані під настилом, тільки керманич походжає вгорі та накази їм віддає.

Для походу Куделя мав човна, значно більшого за той, яким плавав до древлянських ловців. Це була чимала довгаста однодеревка, легка для плавби, зручна для веслярів і для поклажі.

Гості на свої човни товару брали небагато, зате вигідного — хутро. Князівські ж та боярські насади й лодії, окрім хутра, везли ще й мед, віск, смолу, шкіру — все те, що збирали їхні господарі на полюдді[28].

Векша з Путятою перенесли з волокуші на човен усю поклажу, сіли на лаві біля весел.

Господар стояв на березі з родиною.

Проводжати похід у далеку мандрівку прийшло чимало киян. Простолюд галасливими юрбами товпився на пригірках та піщаних насипах. Бояри, воєводи й знатні городяни, вбравшись у пишний одяг, набундючені, мовчазні, стояли осторонь у тіні розлогих верб і осокорів, де було менше куряви й не палило сонце. Понад самим берегом рядами вишикувалися вої.

Путяту ніхто не проводжав, у нього не було в Києві ні матері, ні отця, ні будь-кого з рідні. Та й чи є вони десь на білому світі?..

Вчора, як полягали спати, розповів про себе Векші.

Він з уличів, руського племені, яке живе у гаях побіля Дніпра, на полудень від полян. Як ще Путята був малий, на його рідне селище напали печеніги, почали грабувати, людей у неволю забирать, оселі палити. Він утік у поле, в травах сховався, але його все одно знайшли і продали Куделі, який саме повертався Дніпром із Царграда в Київ. Відтоді й став у гостя за холопа. Де мати, отець, рідня вся, чи живі вони, чи, може, загинули — невідомо.

"А хоч знаєш, з якого ти селища?" — запитав Векша.

"Ні, не знаю, — зітхнув. — Я ж казав, що малий тоді був. Може, п’ять або шість літ..."

Нині Путята засмучений і неговіркий. Дивиться у воду й стиха наспівує журливу пісню:

Ой травко, ой муравко,

Чом ти не зелена?

Чи тя коні витоптали,

Чи тя гуси вискубали?

Мене коні не топтали,

Ані гуси не скубали;

Потоптали вороженьки

Із далекої земельки…

Векші хочеться розвеселити його.

— І чого ти завів такої сумної? Не на похорон же зібралися. Треба радіти, а не сумувати.

— Нема чого радіти.

— Як це нема? В таку мандрівку відбуваємо, див скільки побачимо.

— Уже бачив. Не вперше пливу.

— То й що, більше не вабить?

— Ні, вабить.

— Чого ж тоді ти?

— Та нічого… — зам’явся Путята, видно, спершу хотів щось сказати, а потім передумав. — Це я так. Попливемо, сам побачиш…

Векша більше його не розпитував, не розвеселяв, гадав: Путяті неохота йти в похід тому, що доведеться добряче потрудитися за веслами, а він, мабуть, направду трохи ледачкуватий.

Проте і його, Векшу, теж огортав смуток. Це ж він попливе з Києва, а варяги ті залишаться і таки можуть поглумитися з Яни.

"Чи то ж прийде вона проводжати?" — думав.

Приклав до чола долоню й пильно вдивлявся в натовп.

Нараз щаслива усмішка освітила його обличчя.

— Сюди, сюди! — загукав радо й вистрибнув з човна на пісок.

Підійшла Яна з отцем і матір’ю. В руках вона тримала чималий клунок.

— Яна тобі на дорогу гостинець зібрала, — сказав стрільник, подаючи клунок.

Векша одвів руку.

— Чи то ж гоже приймати щось без оддарування? А в мене нічим. Хіба що тоді, як із Царграда повернусь…

— Бери! Чи оддаруєш, вернувшись, чи ні, та знай, що ми завжди тобі раді…

— То нехай буде по-вашому, — вклонився Векша, приймаючи дарунок.

Раптом заворушився, загомонів натовп:

— Князь! Князь!..

Векша озирнувся.

До річки під'їжджав чималий загін вершників, перед якими розступилася юрма; чоловіки знімали шапки, схиляли голови.

Попереду на білому довгошийому й тонконогому коні їхав князь Ігор. З його широких пліч до самих стремен спадало малинове корзно, з лівого боку з-під корзна виглядав широкий меч, на голові поблискував золотавий гостроверхий шолом. І одяг, і меч, і кінська збруя — усе сяяло на сонці дорогими самоцвітами, аж очі сліпило.

За князем простував київський воєвода Свенельд. Він також мав пишне ратне вбрання, дорогу зброю і гарного вороного коня.

Князя і воєводу супроводжували дружинники. Вони їхали по чотири в ряд.

Коли б тут не Яна, Векша, мабуть, і очей не відвів би од них. А так зиркнув раз та й годі.

Дівчина зажурено дивилася на хлопця й кусала червоні, мов ягідки-суничкі, вуста.

— Ти ж, як повернешся, прийдеш іще до нас? — спитала вона голосом, повним туги.

Йому щось стиснуло в грудях.

— Прийду, Яно! Неодмінно прийду! — пообіцяв твердо.

— Ждатиму… — прошепотіла.

Підійшов гість з родиною. Походяни прощалися, сідали в човни. Чулися плачі, зойки.

— Ну, коли в тебе немає тут близьких, то дозволь нам за них бути, — сказав стрільник і, обійнявши Векшу, поцілував.

Стара також благословила його в дорогу.

Яна стояла бліда й нерішуча, тремтячими пальцями заплітала й розплітала на грудях косу.

— Що ж, дочко, — звернувся до неї стрільник, — прощайся й ти. Адже він не чужий нам.

Яна наблизилася до Векші. Він поклав до ніг клунок, узяв її за руки, щось казав уривчасто, схвильовано, вона також воркувала йому, соромливо опустивши жальні очі, а що саме, пізніше не міг згадати. Вони обоє були немов у напівзабутті. Опам’яталися тільки тоді, як до Векші нетерпляче загукав Куделя:

— Сідай! Сідай у човен!

Коли б це не на людях, Векша, звичайно, палко поцілував би на прощання Яну в гарячі вуста. А так лише цмокнув у щоку, як меншу сестричку, взяв клунок і квапливо скочив у човен.

— Відчалюйте! — наказав гість.

Однодеревка попливла від берега.

Загін попростував до головного причалу, де стояли князеві, воєводині та боярські насади і лодії.

Що вже там діялося, Векші не видно було з човна. Але Путята знав, йому не раз випадало бачити, як чиниться прощальний обряд, коли гості вирушають із Києва у похід. Тож він і розповідав про все своєму напарникові:

— То вони поїхали до пристанського капища. Волхви складуть Велесу пожертви — коня, бика й білих та чорних когутів. Тоді окроплять човен жертовною кров’ю.

— І наш кропитимуть? — спитав Векша.

— Авжеж кропитимуть. Побачиш… Далі князь скаже прощальні напутні слова. По тому човни вилаштуються на річці, гудаки задмухають у ріжки й попливемо.

Невдовзі біля капища страшно заревів бик, мабуть, коли його вбивали на пожертву. Згодом знову почулося ревіння.

— О! — вигукнув Путята. — Цього разу аж двох убили.

Кінь голосу свого не подавав.

— Коні завжди вмирають мовчки, — сказав Путята.

Минуло ще трохи часу, й на високий поміст головного причалу зійшли два волхви з казанками й кропилами, Векші й Путяті добре було їх видно.

Спершу до помосту одне по одному підпливали князівські судна, і волхви оббризкували їх жертовною кров’ю. За князівськими потяглися воєводині, боярські. Аж потім — всі інші.

Як настала черга підпливати Куделиній однодеревці, гість махнув веслярам:

— Гребіть!

Вони водночас змахнули веслами, човен помчав до помосту.

Тільки порівнялися з волхвами, ті вмочили кропила в казанки й рясно бризнули ще теплою кров’ю на човен, на гостя, на веслярів.

Коли всі судна були освячені волхвами, на поміст з’їхав конем князь Ігор. Простягнувши руки до неба, він благав у богів удачі для походу, обіцяв їм щедре пожертвування після щасливого повернення. А на кінець закликав походян до смиренності й покори своїм богам.

Судна почали лаштуватися на річці в тому ж порядку, як і підпливали до волхвів: попереду князівські, потім воєводи і бояр, за ними човни гостей, спершу багатих, далі бідніших.

Куделина однодеревка опинилась майже в самому кінці.

Заграли в ріжки гудаки. Похід рушив з Почайни до Дніпра.

## У ПОХОДІ

Біля Витичева[29], у довгій затоці, де збирались у далеку путь гості-гречники[30] руських земель і куди прибули надвечір кияни, закінчували вже готуватись до походу. В просторій улоговині всюди куріли вогнища, лунали голоси, дзвеніли сокири, пахло смолою, паклею, метушився

заклопотаний люд. Хто конопатив чи досмолював човна, хто перекладав у ньому поклажу — всі дбайливо споряджались у довгу мандрівку.

Куделя, готовий хоч зараз вирушити в дорогу, поважно сидів на кормі однодеревки й розмовляв з такими ж поважними, як і сам, сусідами. Свого теплого кабота й соболиної шапки він не знімав, хоч було надто душно. Певно, вважав, що так має статечніший вигляд.

Його веслярі блукали по узбережжю.

Путята був похмурий, мов сова ополудні. День видався тихий, хоч мак сій, вітрила звисали на щоглах, як ганчір’я, весел гребці не сушили до самої затоки. Тож Путята й натер собі на руках пухирі.

Векша, зустрівши серед походян світловусих варягів, яких бачив на торжищі біля Яни (бо, певно, таки вони хотіли поглумитися над нею), дуже зрадів, що ті не залишилися в Києві. Вдоволений цим, простував поміж вогнищ, стежив за тим, що діялося в затоці, і все розпитував досвідченішого приятеля — хто з якої землі, які там звичаї, хто що везе в Царград.

Помітивши на одному великому човні закованих у ланцюги людей, що сиділи, схиливши нечесані голови, зупинився.

— А то хто такі?

— Полоненики, — неохоче відповів Путята.

— Полоненики?! Куди ж їх везуть?

— За них у Греччині добре платять. Векша жахнувся:

— Як, і наші продають людей?!

— То не наші везуть. Варяжини десь у битві їх здобули, — пояснив Путята. — Кого посікли, а цих у полон узяли. Ті забороди, як і печеніги, до всього жадібні — і до грабунків, і до розбою, і до торгу…

— Чого ж вої чи гості за них не заступляться?

— Не хочуть, мабуть. Кого не пече, той не знає, що то боляче. Ці ж полоненики — не русини. Та й варяжини оті не слугують у нас. То вони тільки упросилися разом із нами в Греччину йти. У них своя земля є, і князь свій…

— Ні, ти тільки подумай: продавати людей!.. Та ще в ланцюгах, мов псів надвірних… Що ж ромеї з ними робитимуть?

— Що захочуть, те й зроблять. Присилують задарма слугувати їм, поки ті не помруть.

Куделя навіть розсердився, коли Векша висловив і йому своє обурення.

— Не сунь у чужий чревій ноги! Затям собі: ти — наймит і нікому ні в чім не переч, хто б він не був, варяжин чи наш. Як є голова, то й носи здоровий…

Звечора, коли полягали спати, Векша довго ще не міг заснути, все думав про тих нещасних бранців. Ну ось він: помандрує, поплаває й повернеться додому. їм же, певно, ніколи не вдасться побачити рідного краю, своїх матерів, отців, братів, сестер, дітей… Які ж бо жорстокі ті варяги!.. Та й руські вої і гості добрі — не хочуть, бач, заступитися за полонеників. Заступитися… Он Куделя уже раз заступився — викупив у печенігів Путяту й зробив із нього собі холопа довічного.

Затоку покинули вдосвіта, коли тільки благословлялось на світ. Судна довгим ключем розтяглися по річці. Перед вели кияни, за ними

новгородці, далі чернігівці, любечани, смоленці, полочани, в кінці пливли варяги.

Все навкруги було повите світанковою сутінню. Місяць, що висів у небі, наче величезна серга, ледь-ледь розсівав сріблясту порошу. Та ось із-за далеких лісів виглянув Даждьбог-сонце. Дихнув легкий вітерець, розвіяв ріденький вранішній туман — і походянам відкрилося прекрасне видиво.

Попереду, скільки сягало око, котив свої води Дніпро-Славутич, стриманий, лагідний, але могутній, невпинний. З обох боків пропливали береги. Правий — осяяний сонячним промінням, з віковими лісами, стрімкими кручами й глибокими яругами, а лівий — ще тьмяний, з розлогими осокорами, старезними вербами, поростими шелюгою островами й зеленими левадами.

Мовчать походяни, мовчать береги, мовчить Дніпро. Хіба що зрідка хлюпне невлад опущене у воду весло, кигикне над головою річкова чайка та зареве, немов у ріг ратний засурмить, на водопої олень-рогач.

Векша дивився в чисту дніпрову далечінь і все думав про Яну. Як це добре, що він стрів її, адже міг і розминутися. Якби не найнявся до гостя, не приплив до Києва, то навіть не знав би, що є така дівчина на світі. Та, певно, ще й сама Лада[31] помогла в цьому. І справді, ну нехай тоді, на торжищі, побачив Яну, це ще не дивно, вона там часто, мабуть, буває з отцем, і всі її бачать. Але ж увечері, коли на неї варяги напали, не хтось інший, а саме він, Векша, проходив мимо, почув її крик і побіг визволяти… Де вона зараз, що робить, чи думає про нього, як він про неї?.. Довга все ж таки путь до Царграда, це тільки пізньої осені знову побачаться… І з усієї сили загріб веслом, немовби це могло прискорити подорож.

Проте хоч і сумував за Яною, а мандрівкою своєю був задоволений. Тільки тоді, коли згадував про полонеників, яких варяги везли на продаж, хмурився, неприязно поглядав на Куделю.

Гість увесь день мовчки сидів при стерні, хіба що буркне веслярам, аби не вельми гнали однодеревку, щоб вона часом не наштовхнулася на передній човен. Лише надвечір, коли на лівому березі засиніли дими, заблищали іскри від вогнищ, озвався:

— Переяславська земля. Там ночуємо. Ждуть уже нас переяславці, у Греччину разом попливемо…

Наступного дня ще здалеку побачили високу надбережну могилу. На тій могилі походжало двоє зі списами, третій пас унизу коней.

— Ото і є край нашої землі, — сказав Куделя.

— Край? — з подивом перепитав Векша. — А чия ж вона далі?

— Нічия, дике поле, хоча й була колись наша. Уличі там сиділи. Та прийшло плем’я кочове, стало грабувати, люди настрахалися, повтікали. Тільки де-не-де у гаях-перелісках оселі ще зустрічаються. Тепер улицькі обійстя і лядини[32] травами поросли, стало поле кочовищем для печенігів. Та й наші інколи туди заходять. Простір великий, розминутись є де.

— Що воно за плем’я — оті печеніги? Які вони?

— Народ бездомний, з худоби та грабунків живе. Де напне собі шатро, там і дім йому. Худоба траву витолочить — далі мандрує… Кляті дуже!.. Мечі в них короткі, односічні й криві. Щити — мов бубни, із шкіри бичачої роблять, вдвоє, втроє складають, щоб міцніше було. І круглі такі, як бубни. Луком цілять добре, на льоту збивають. А ще краще вміють петлі волосяні кидати. Жбурне ото, вона й обів’ється навколо шиї. Далі

смиконе — вершник і полетить сторчака з коня. Тут уже перебувало тих племен усяких чимало. Коли я був отакий, як оце ти з Путятою, мимо Києва, попід горою, яку називають тепер Угорською, йшло плем’я угрів. Воно подалось тоді до Дунаю та там і осіло. А ще раніше обри були, хозари заходили. Ці ж, печеніги, слідом за уграми примандрували.

Куделя замовк, вмостився зручніше на своєму сидінні. По цьому мовив осудливо:

— Богів наших не визнають. Даждьбогу, Перуну, Велесу жертв не приносять. Поклоняються своїм, а більше зорям та знаменням усяким небесним.

— І багато їх, цих печенігів?

— Навіть не злічити, як бджіл повесні. Взимку сидять біля моря, де тепліше, влітку ж, як там вигорить трава, сюди підходять, коней, худобу нам продають, а неодноразово було, що й на весі наші по українах нападали, людей кривдили.

Векша вдивлявся в нічийну землю, що вже вкривалася сутінками.

Це ж колись і Путята тут десь жив, у гаю біля Дніпра-Славутича. Лишили його печеніги оселі й рідні. Ще добре, що до своїх попав, хоча й холопом. Багато, ой багато лиха завдають Русі зайди-чужинці!..

Зазнав од кочівників лиха і дідусь Векшин. Не від печенігів, а від хозарів.

Розповідав, молодиком іще був, як наскочили вони на селище. Він саме пас коло озера корів, загледів чужаків, плигнув у воду, сопілку в рот і так просидів під водою, доки й не зникли ті.

Повернувся в селище, а там хижі й кліті спалені, посічених багато лежить, живих, певно, в полон повели, збіжжя, худобу забрали. Лише кури никають на порожніх дворищах. їх-бо, курей, не змогли переловити хозари. Та ще веприк оскаженілий гасає. Стріл у ньому, ніби голок на їжаку. Хозари, бач, і не їдять веприни, а його все одно хотіли вбити, щоб він нікому не дістався.

Пождав день, другий, думав — може, хтось іще вернеться додому, але ніхто не прийшов. Поплакав, посумував, далі розгріб завалену пічурку, в якій до нападу весь час незгасно горів Перунів вогонь, наклав у корчажець жеврила й попростував на полуніч.

Невдовзі лучилось йому селище біля Тетерева, там його й прихистили добрі люди.

Вогонь, що його приніс із собою дідусь, був не звичайний, а дарований самим Перуном. Його всі лихі духи бояться.

Давно те було, повідав дідусь, ще як люди жили родами великими, разом і хижі собі ставили, гуртом і лови вели, і ратайством та ремеслами всякими промишляли, і здобич порівну ділили. Подалися одного разу молодики в ліс на лови. Довго блукали, а дичини ніякої не щастило вбити. Розсердився, мабуть, лісовик, що не склали йому дару, як ішли на лови, от звірину й відгонив. А що вони могли дарувати, коли всі припаси в роді скінчилися, самим нічого було в рот покласти. Три дні минуло, хотіли вже ловці додому вертатись, а такого ще ніколи не було, аби вони з порожніми руками приходили із ловів. Але й тут лихо їм стало — заблудилися, дороги не знайдуть. Все той же лісовик, мабуть, водив, стежки, прикмети всякі листям, травою затрушував. Знесилились ловці від голоду і втоми, впали на землю, ждали вже, коли Морана[33] прийде до них. А помирати дуже не хотілося, ось вони і стали просити помочі в богів. Коли враз загриміло над лісом, став Перун метати з неба на землю вогненні стріли, дощ полив. Страшно стало ловцям, заплющили очі, лежать ниць на землі, гадають, що й богів чимось прогнівили. Аж це як гримне над ними, як затріщить!.. Небавом стихло все, тільки ліс угорі

шумить та ще неподалік щось мовби горить. Підвели голови, бачать — за кілька кроків від них дерево повалене палає, а біля нього глухар забитий лежить. Зібралися з силою ловці, підповзли до вогню, обсушилися, птаха обпатрали, засмажили на вогні, половину з'їли, половину лісовикові залишили. Потім уже здогадалися, що це над ними сам Перун змилостивився, вдарив стрілою у дерево, запалив його, а глухаря вбив. Підживилися, зробили з кори козубок, обмазали землею, вогню туди священного поклали й рушили далі. Після цього й лісовик подобрішав, наслав козу вбити та ще й з лісу допоміг вибратися.

Відтоді й горів незгасно в древлянському селищі в пічурках Перунів вогнь, доки погані хозари не напали. А вже потім оселився він у дідусевій хижі неподалеку від Тетерева.

Однодеревка ткнулася носом у глинястий пологий берег. Векшу хитнуло вперед. Спогади від нього одразу ж відлетіли, як наполохані птахи.

— Витягуйте! — гукнув Куделя.

Веслярі вистрибнули на землю, вхопилися за довгий ланцюг і витягли човна до половини з води.

— А це хто такі? — спитав Векша гостя, кивнувши на могилу, де походжали два вої із списами.

— То сторожові люди, княжі дозорці. Пильнують поле, щоб печеніги не напали зненацька на Русь. Запримітять, як наближатимуться, запалять смолу, і чорний дим тоді підніметься вгору. Його побачать інші дозори з пагорбів та веж городських і собі повідомлять далі. Так вони швидше за найпрудкіших гінців сповістять Київ і всю Русь про небезпеку.

Розташувався похід уздовж берега.

Одразу ж спалахнули численні веселі вогнища й стовпи диму потяглися до неба.

Векша й Путята принесли по в’язці сухого гілля. Куделя заходився готувати вечерю, а вони подалися слідом за воями в сагу на лови. Повів їх туди рудовусий дозорець.

Побіля очерету й лозняку на плесі плавала сила-силенна качок і гусей. Вони, неначе свійські, зовсім не полохалися людей. І тільки тоді, як поруч шубовсне пущена з берега стріла, табуном кидалися від того місця.

Вої випустили десятків зо три стріл, а вбили тільки одну гуску — цілитися з-за очеретів було незручно.

— О, ні, з цими ловцями-молодцями не буде, мабуть, у нас сьогодні вечері, — кривився дозорець. — Печеніги дуже б зраділи, якби зустрілися з отакими невправними лучниками. Доведеться самому братися за діло. Він підняв лук. Цілився довго, заскаливши око, й одразу ж підбив качку.

Але потім і його стріли, минаючи дичину, булькали в воду. Вої і собі почали кепкувати з дозорця, казали, що то йому заважають цілитися вуса. Вуса ж у нього були справді неабиякі — пишні та довгі, аж до плечей сягали.

Векша стояв збоку, заздрив тим, у кого були свої луки, бо йому страшенно хотілося спробувати й своїх сил на таких ловах.

— Давайте до них підпливемо, — запропонував один з воїв.

— Човна вони знають, — мовив дозорець. — Ми вже привчили їх до нього.

"А що, коли по-своєму спробую наловити? — подумав Векша. — От тільки чи не глибоко в затоці?"

Спитав у дозорця.

— Як де, — пояснив той, — скраю буде по пояс, а там далі, біля качок, і по шию дістане.

Векша почав роздягатися.

— Куди ти? — зупинив його дозорець. — У річку не йди купатись, а то розженеш нам дичину.

— Я не купатись, я на лови.

— Де ж твій лук?

— Я без лука, з дудочкою хочу.

— А-а… — зрозумів дозорець, — тоді йди, тільки торбу з собою прихопи, може, знадобиться.

— Ну, давай, давай! Побачимо, який з тебе молодець, — підбадьорювали вої.

Векша зламав при березі суху торішню очеретину, продовбав її прутиком, надів через плече торбу, вкинув у неї каменюку, аби вона затонула в воді, й побрів у сагу.

Ховаючись поза кущами верболозу, підкрався до чистоводу, взяв дудочку в рот, безшумно занурився, так що зверху лишився тільки кінчик очеретини.

Йшов повільно, ноги грузли в мулі. Вже подумав був, що попростував кудись убік од табуна, як раптом загледів над головою качині лапки. Простягнув руку, швидко схопив птаха за лапки й смикнув до себе.

Качка відчайдушно пручалась під водою, поки він не впхнув її в торбу. Вгамував цю, а тут показалась іще одна. І та небавом була в торбі. Але вона, коли її затягував під воду, голосно закахкала, налякавши, певно, весь табун. Він знявся й полетів — про це Векша догадався по шуму води.

Хотів уже виринати, коли це помітив угорі чималу тінь.

"Гуска!.." — зрадів і одночасно, випустивши з рота дудочку, міцно вхопився обома руками за лапи.

Гуска попалася велика, билась, аж вода вирувала, мов у казані, насилу вгамував її.

— Оце так лови! — дивувалися всі, коли Векша вибрів на берег із своїми здобутками. — І де ти взявся такий?

Рудовусий дозорець поплив на своєму маленькому човенці, зібрав убиту дичину, стріли й запросив усіх ловців завітати до його багаття перегодя, коли він приготує вечерю.

Одну качку дозорець віддав Векші, щоб той відніс її своєму господареві.

Пішов Векша на могилу до дозорців пізно, тоді, як Куделя з Пу-тятою вже повкладалися спати.

Рудовусий дозорець сидів біля багаття. Сьогодні вночі була його черга вартувати на могилі вогонь.

— Чого ж це ти спізнився? У нас тут така вечеря була! Вої ще й меду стоялого принесли. Ну, дарма, сідай, я й для тебе ось приберіг…

Спати Векші не хотілося, і він ще довго сидів біля вогнища з рудовусим. Той розповідав йому про ратні походи, в яких неодноразсам бував, про суворе життя дозорців. Розпитував також і Векшу, хто він і звідки.

Тільки перед світанком Векша приліг на короткий спочинок.

Поступово береги змінювалися. На початку путі ліси підступали до самої води, а тепер тільки подекуди купчилися невеликі гайочки, низькі чагарі та кучеряві поодинокі верби, А то все, куди оком не кинь, поле й поле, травами високими та квітами барвистими, мов килимами, постелене. І ніде ні осель, ні людини. Лише птахи кружляють зграями над безмежжям просторів та інколи висуне голову з густої трави сайгак чи руда гостроморда лисиця.

Якось опівдні, коли розімлілі від спеки гребці пустили човни на самоплив, Векша помітив на дальньому горбі в полі чорну цяточку.

— Коршак, мабуть, сидить? — торкнув за плече Путяту.

— Угу, — мугукнув Путята, навіть не поглянувши в той бік.

Зате Куделя одразу звів очі на горб.

— Вистежують, вовки трикляті…— пробурмотів стурбовано.

— Які вовки? — не зрозумів Векша.

— Не вовки, а печеніги, щоб їм ворони очі повипивали! — сказав сердито Куделя і, спрямувавши свою однодеревку до сусіднього човна, де радилися між собою збентежені гості, перебрався до нього.

— Кого ж вони тут вистежують? — знову звернувся Векша до Путяти.

— Та кого ж, як не нас, — нехотя відповів той.

— Нас? — здивувався Векша. — Навіщо ми їм?

— Ясно навіщо — пограбувати хочуть, невільників захопити.

— А господар сказав, що Ігор уклав із їхнім ханом умову про мир.

— Умову вклали і заприсяглися її не порушувати, та печеніги не завше виконують свою обіцянку.

— Як же вони пограбують? Ми ж на воді.

— Біля порогів нападають, коли на суходіл виходимо. А ще як у морі буря здійметься і судна до берега причалять. Чого, думаєш, оце вої супроводжують наш похід? Щоб його боронити.

— Бач, Куделя про це змовчав…

— Звісно. Нащо говорити таке? Аби сказав, то, може, ти й не найнявся б до нього. Він мене з самого початку застеріг, щоб нічого не розповідав тобі. А тепер ти однаково нікуди не дінешся… Еге, зараз йому нелегко знайти охочого в похід. Печеніги дедалі частіше перестрівають. Думаєш, я помандрував би оце, коли б на те моя воля? Доводиться… — зітхнув. — їм, гостям, що? Попаде в полон, є за що й викупитись. А нам… сказано: з пальця меду не добудеш… Та ти не бійся.

Цього разу он які пожертви склали Велесу! Оберігатиме. І воїв скільки з нами послав князь! Якщо печеніги й нападуть, відіб’ються.

— Ну й лисюка ж наш господар! — похитав головою Векша. — Виходить: м’яко стелив, а твердо спать.

— А так-таки, показував коня, продав — козеня.

Тим часом на горбі поруч одної чорної цятки з’явилося іще кілька.

— Тьху на вас, поганці! — вигукнув хтось.

— Тьху! Тьху! — залунало по човнах.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ

Тепер уже похід зупинявся на короткі ночівлі віддалік од берега. На суходіл не виходили. Всі спали в човнах. Гребці притомились і виснажилися без гарячої страви.

Коли ж попереду показався скелястий, порослий лісом острів, усі зраділи. Нарешті можна буде й страву зварити, й безпечно перепочити.

Тільки-но причалили, Векша взяв із човна тонкий з трьома вістрями остень, заліз на низько схилену до річки старезну вербу.

Сонце ще височенько стояло в небі й добре просвічувало воду крізь гілля.

Ось поважно проплив чорноспинний окунь, смішно поводячи червоними пірцями, ніби хизуючись ними. Потім з’явився табунець сріблястих верховодок.

Рибки довго грали на одному місці, аж поки не налетів на них великий щупак. Він, мовби стріла, випущена з лука, шмигнув крізь табун, на ходу схопивши своєю ненажерною пащекою рибинку. Табун наче хто здмухнув.

Небавом приплив такий же великий щупак. Мабуть, повернувся той самий. Він, певно, гадав іще тут поживитися. Як тільки щупак наблизився до остеня, Векша швидко ткнув у нього вістрями. Хижак несамовито забився, але з остеня спорснути не міг.

Викинувши на сухе щупака, Векша знову втупився поглядом у воду.

Біля верби довгенько не показувалася жодна рибка. У Векші навіть рука зомліла. Коли він вибрав для неї зручніше місце, ненароком зірвав з гілки листок, і той, покружлявши, упав на воду. Одразу ж із глибини виринув сомище й, ворушачи тонкими рожевими вусами на непомірно великій чорній голові, повільно підплив до листка.

Спершу Векша навіть злякався, думав, сам водяник спливає до нього, та це тривало тільки одну мить. Смикнувши до себе остень, він з розгону ввігнав його сомові в голову.

Поки Векша рибалив, Куделя з Путятою заново перев’язували поклажу.

— Навіщо це? — запитав Векша, кладучи на траву нанизаних крізь жабра на лозину сома й щупака. — Вода ж тиха.

— Тиха вона, тиха, та стережись лиха, — відповів похмуро гість. — Попадеш у вибоїну, все через борт вилетить… О, влов добрячий! — повеселів Куделя, помітивши здобич.

— Вибоїна на воді?! — недовірливо осміхнувся Векша. — Це ж не земля!

— Ото ж і біда, що не земля, — зітхнув гість. — На землі можна об’їхати, а тут… Каміння далі піде впоперек річки. Вдаришся об нього, то хіба що тріски зостануться од човна.

Рибу готував сам Куделя. Почистив, посолив, загорнув її у якесь пахуче, прожилкувате, схоже на лопушине листя, загріб у пісок, а вже зверху розклав багаття. Вийшла така смачна вечеря, що вони втрьох водночас з’їли і сома, й щупака.

Відтоді уже все по-іншому пішло у поході. Рушили не вдосвіта, як завжди, а почекали, доки зовсім розвиднілось. Вклонилися ласкавому Даждьбогу, склали жертви водяним духам, щоб ті не перевертали човнів, не підставляли під днища гостряки, не спрямовували на каміння та вири, і попливли з приспущеними вітрилами судно за судном.

Далі з обох боків іще попадались великі й малі острови, але біля них уже не зупинялися. Річище звузилось, бистріше посунула вода.

У Векші чомусь почало гудіти у вухах.

"Води, мабуть, набрав, купаючись", — подумав.

Труснув головою, приклавши до вуха долоню. Проте гудіння все дужчало й дужчало.

— Кладіть весла! Держіться за борти! — раптом скрикнув Куделя.

Човен хитнувся, підплигнув, обіч майнули мокрі зуби каміння, і не встиг Векша зрозуміти щось, як вони вже мчали на розгойданій течії.

— Ох, і гарно ж! — засміявся вдоволено.

— Це скіпець маленький попався, — озвався гість. — Ось на порогах не до сміху буде…

Незабаром уже могутнє ревіння стрясало повітря.

Векша глянув наперед: посеред річки виступали стрімкі скелі. Біля тих скель стовпами стояв водяний пил, а в тому пилу, наче вишивка на сорочці, тремтіла й вигравала всіма барвами дугаста веселка.

"Дощ з ясного неба?" — не вірив своїм очам.

— Ото і є перший поріг, зветься "Не спи", — пояснив Куделя. — Чальте до берега, я вилізу, а ви проведете човен. Там, на бистрі, поможуть вам переправники. Та глядіть, щоб судно ніде не лизнуло скелі, бо тоді з нього тільки цурпалки полетять.

Спочатку ступили на берег вої, обдивилися його, чи немає часом де засідки, а потім уже повиходили з човнів і гості.

На суднах залишилися самі веслярі.

Векша з Путятою, висадивши Куделю, взули прабошні[34], щоб, бува, не поранити на гострому камінні ноги, повели однодеревку до протоки. Течія була така сильна, що вони ледь-ледь втримували суденце. Його тягло за водою й вихляло на всі боки, як малесеньку скіпку.

Над річкою не чути було ні вигуків, ні лайок — все поглинало несамовите ревіння води. Гребці розмовляли між собою лише на мигах, наче без’язикі. Переправники ж мали калинові трубочки-слухавки і, коли треба було щось сказати, говорили через оті трубочки, приставляючи їх один одному до вух.

Вони стояли з довгими жердинами на скелях обабіч протоки. Коли Векша з Путятою дістались до них, переправники одразу ж вперлися жердинами в човен і придержували, доки веслярі не повскакували в нього й не попадали на дно. Відтак спрямували однодеревку до протоки між скелями, а там одночасно пустили її. Шалена течія підхопила суденце і понесла, ніби на крилах.

— Як на санчатах з'їхали! — мов діти, раділи молодики, минувши поріг, і підвеслували за Куделею, який, наче дикий козел, перестрибував з каменя на камінь по березі слідом за своїм човном.

— Не горобцюйте тут! Не жартуйте з водою! — сердився гість.

Проминули кілька маленьких порогів. Куделя сказав, що це вони зараз, при повній воді такі, а потім, як вода спаде, також стають великі.

Та ось шлях їм перетнув іще більший і небезпечніший поріг, ніж "Не спи". Гості називали його "Островом-порогом", бо тут під правим берегом річки височіла уривиста, дуже гарна скеля-острів. її геть усю знизу догори обвив дикий виноград.

На цьому порозі вода ринула трьома великими потоками. На самому спаді вони здиблювалися, наче шалені сивогриві коні, й, оскаженіло клекочучи, перевалювали вниз. Перепливали через нього так само, як і через перший. Гості й дружинники знову виходили на суходіл, переправники ставали з своїми жердинами на проходах.

Коли переправники пустили Куделину однодеревку в потік, вона спочатку стрілою полетіла нестямною течією мимо високої скелі, далі черкнула по камінні днищем, звелася сторчака і пірнула в розбурхану водяну пащу. Від жаху молодикам перехопило віддих, очі мимоволі заплющились.

А як човен викинуло із киплячого виру і Векша оглянувся назад, то навіть не повірив, що вони тільки-но падали з такої страшної височини.

Не в усіх гостей обійшлося щасливо з переправою через цей поріг, як у Куделі. З кількох суден повикидало у воду поклажу, в деяких були пробоїни. А одну князівську лодію, казали, й зовсім розтрощило. Троє веслярів мовби загинуло.

Виловивши на річці те добро, яке не встигло іще затонути, полагодили човни й рушили далі.

На Куделиній однодеревці довго панувала мовчанка, наче веслярі й гість виговорили все за дорогу.

— Ну, тепер уже кінець камінню? — перший обізвався Векша.

Він одразу ж присмирнів після останнього переїзду через поріг. Одне те, що був наляканий несамовитим порогом, а друге — вразила смерть веслярів на князівській лодії.

— Ні, ще не кінець, — зітхнув гість. — Найгірше жде попереду, біля Ненасить-порога! Там уже доведеться перетягувати човни волоком. Отоді нагрієте чуби…

Лиш надвечір підпливли до того порога. Стали неподалеку на спочив, щоби взавтра обійти його сушею.

Як полягали спати, Векша ще довго прислухався до грізного рокоту, що невгамовно гримотів у нічній темряві.

Наступного дня похід піднявся рано — ще й денниця[35] не з’явилася на небі.

І цього разу перші вийшли з човнів вої. Оглянули берег, чи не затаїлись там печеніги. За ними, побравши мечі, ступили й гості.

Куделя підперезався поясом, окрім меча, взяв і щит.

— Слухайте, — сказав він суворо своїм веслярам. Брови гостя були зведені на переніссі, очі світилися неспокійним вогнем. — Бійки з печенігами, гадаємо, не буде, вої вже обдивилися скрізь — нікого не видно. Та й мир у нас із ними. Але між печенігами бувають і свавільники, які навіть кагана свого не слухаються, тому осторога не зайва. Вої і гості про всяк випадок охоронятимуть берег. Перетягувати судна й переносити поклажу доведеться вам та полоненикам. Ви повинні робити все, що накажуть розпорядники. Одначе, якщо моєму човнові загрожуватиме небезпека, киньте все і захистіть його.

Векша з Путятою ствердно кивнули головами.

— І ще, — вів далі Куделя. — В дорозі все може статися — життям нашим сам Перун волен! Коли з тобою, Векшо, щось трапиться, отцеві віддам зароблене, нічого не втаю, а коли зі мною — сусіда нашого, гостя Вишатича, як мене самого, слухайтесь. Покладаюсь на вас, як на рідних синів!..

— Вір мені, господарю, — відповів Векша гордо, — наш рід зради не знає. Я ж проситиму, коли що… — у нього на мить перехопило дух. — Поклонишся отцеві, матері… Яні окремо вклонись…

— Даждьбогом клянусь! — урочисто простяг Куделя руки до сонця.

Ранок народжувався тихий та лагідний, тільки поріг рокотав загрозливо й таємниче.

Засидівшись у човнах, не без страху позирали на грізний поріг: ясне лоно ріки сунуло на нього безупинно, важко спадало в кам’яну ковбаню.

В ковбані вода сичала, шипіла, клекотіла, немов у киплячому казані, бризкала навкруги, а вирвавшись на волю, ще довго вирувала та пінилась, вергаючи із дна каміння, підмиваючи береги. Навіть полоненики, вкрай прибиті горем, і ті одверталися від цього страхіття.

Волок, устелена колодами дорога, пролягав понад самою водою. Його ніколи не розбирали, а лише час від часу лагодили — заміняли струхлявілі колоди. І як усі здивувалися і засмутилися, коли побачили, що від дерев’яного настилу лишилися тільки недогарки.

— Це тих поганців робота, — похмуро мовив Куделя. Від порога дихало вітром, і пишна гостева борода розвівалася, як кущ ковили. — Отак уже знавісніли… Тепер треба весь волок класти!..

Веслярі побрали сокири, вірьовки й подалися по настил у невелику діброву, що росла неподалік од берега. Наполохані птахи знялися з гнізд і з криком закружляли над деревами.

— Векшо, хочеш, навчу тебе, як замовитися від стріл? — сказав Путята, коли вони забрели в гущавину й шум порога став не такий гучний. — Тоді вони ніколи не поцілять тебе.

— Ану, навчи.

— Тільки це, як проказувати навсправжки, треба в день повного місяця і щоб ніхто не чув. Ну, слухай… "Стріли могучі, стріли летючі, стріли швидкучі, — проказував, надавши своєму голосові таємничості, — як дощ каменя не пробиває, так щоб і ви мене не пробивали, і як од каменя краплі відскакують, так щоб і ви од мене відскакували. А як вода на водокруті, а вітер у вихорі крутяться, так щоб і ви крутились круг мене, а в тіло моє не попадали. Лети, стріло, в сиру землю, а пір’я в птаха, а птах у небо! І доки очі мої зрять, а ноги землю топчуть, доти й слову моєму бути сильному! Гур-мур, гур-кур, коло-вур!.." Оце і все. Прокажеш його раз, то вже ніколи стріла тебе не вразить. Це мене один

дід у Києві навчив, отой, що про Перуна розказав. Він колись отроком[36] у князя слугував, багато разів у січі був, а стріла його ні разу не зачепила, бо знав замовляння.

— Чого ж він усім нашим воякам не сказав?

— Та, мабуть, казав… А то іще є замовляння від гадюки. Хочеш, і цього навчу?

— Встигнеш іще. Давай рубати…

Вони попросили лісовика не гніватися, що рубатимуть у його діброві дерева; щоб задобрити, поклали йому на пеньок по сухарю й по дрібку солі; підступили до ближнього дуба.

Ніхто вдома швидше за Векшу не міг підняти деревину. Замахувався сокирою він широко, аж із-за плеча. Ось і зараз: не встигне Путята навіть гілок обцюкати на поваленому дубові, а вже нове дерево гупає на землю.

— Стережись, Путято! — гукав йому жартома розпалений Векша. — А то привалить тебе отут, у діброві, і Греччини не побачиш.

— Я вже бачив. Хай їй трясця!..

Путята розвеселився, затягнув задерикуватим голосом кпинну ловецьку пісню:

Як ведмідь у лісі темнім походжав,

Ведмедицю й ведмежаток розважав…

Векша й собі підхопив дошкульну для клишоногого співанку, і лунка діброва одразу ж сповнилась їхніми голосами:

Все шукав він їм дупло бджолине,

А лучилося йому дупло осине…

Вони так розспівалися, що навіть не почули, як на березі біля порога тривожно затрубив ріг, скликаючи всіх походян до човнів.

Збагнули небезпеку тільки тоді, як у діброві залунали вигуки, свист. Іржали, хропли коні.

— Печеніги… Печеніги напали… — злякано прошепотів Путята.

Його трусило, як у пропасниці.

Векша зиркнув туди, сюди, заткнув сокиру за пояс.

— Біжімо! — штовхнув Путяту.

Та тільки-но вони виткнулися з-за кущів, їм одразу ж перегородило дорогу з десяток вершників, бородатих, у рудих лисячих шапках. Вони кричали щось незрозуміле, свистіли, вимахували луками й волосяними мотузами. Неподалік од діброви везли на кошлатих конях трьох зв’язаних походян і одного чи то вбитого, чи то пораненого свого.

Не вспіли молодики навіть опам’ятатися, як на них уже полетіли волосяні петлі.

Векші пощастило ухилитися, він швидше, ніж можна зробити постріл із лука, крутнувся й шурхнув у гущавину. Але Путята був не такий повороткий і кмітливий. Від жаху розгубився, заціпенів на місці. Коли ж

петля майнула над головою, хотів одкинути її рукою, і вона гадюкою обвила його правицю. Вхопившись за мотуз, намагався послабити й скинути петлю, та печеніг поцупив свій кінець, і мотуз затягнувся ще тугіше.

— Сокирою, сокирою перерубай! — гукав Векша.

Одначе вкрай наляканий Путята, мабуть, його не чув, сам же не міг збагнути, як вирятуватися.

Тим часом печеніг, зачепивши мотуза за гачок на сідлі, вже поволік його за собою.

Ось Путята спіткнувся, впав на землю. Тоді Векша вибіг з гущавини, немовби розлючений вепр, кинувся слідом за ними, наздогнав, цюкнув сокирою до землі мотуза.

Путята поглянув заплаканими, здичавілими очима на Векшу, підхопився на ноги й чимдуж помчав до берега. На руці в нього теліпався уривок мотуза. Сережки у вусі вже не було, з мочки цебеніла на шию й на сорочку кров.

За ним погналися два вершники, але Векша вже не бачив, спіймали Путяту знову чи ні, бо тепер і на нього напало відразу аж семеро печенігів, тож довелося самому рятуватися від них.

Та як урятуєшся, коли вони оточили звідусіль і гасали круг нього на вибуялих конях, мов круки?

Проте Векша, хоча й розумів, що змагатися з стількома супротивниками не під силу, все ж не піддавався, вирішив боронитися до кінця. Стрибав, вимахував сокирою, аби тільки ухилитися від страшних петель, які, мов гаддя, звивалися над ним, а тим часом усе відступав і відступав назад до діброви. Там, у чагарях, було легше

оборонятися, та й навряд чи переслідували б його тоді нападники, адже ж рудовусий дозорець казав, що печеніги лісу бояться.

Вершники побачили, що їм попався неабиякий русич, вловити його петлею важко, надто спритний, дужий і хитрий. Але це ще більше розпалювало їхнє бажання схопити його.

Вони, мабуть, довго б іще метали на Векшу петлі, якби їхній ватаг не подав якийсь знак. Тоді вершники, націливши на Векшу свої луки, почали наближатися до нього всі разом, даючи зрозуміти, що йому немає більше викруту, щоб він сам обирав собі або смерть, або полон, сподіваючись, звісно, що молодик не захоче вмирати й піддасться їм одразу ж.

Може, Векша й справді піддався б своєю волею, коли б у цю мить не почув неподалік довгождані вигуки воїв і не помітив, як здригнулися при цьому печеніги.

Повен люті й ненависті до цих бородатих людоловів, з вірою в порятунок, він одчайдушно кинувся до найближчого з вершників, замахнувся сокирою й рубонув його з усієї сили в груди.

Печеніг гикнув, випустив з рук поводи, лук і схилився коневі на гриву.

Та не встиг Векша замахнутися вдруге на нового супротивника, як вершники збили його з ніг.

Уже падаючи, встиг помітити — неподалік з-за горба виткнулось кілька списів.

"Руські вої..."

Більше нічого Векша не пам’ятав. Вдарився тім’ям об колоду, яку кинули на півпуті до волока настрахані веслярі, і йому потемніло в очах. Здалося, ніби голова розколювалася надвоє…

ПОЛОН

Гу-гу-гу-гу-гу… — гуло нестерпно у вухах.

Гу-гу-гу-гу-гу… — двигтіла земля, мов на ній перевертала якась величезна потвора.

"Це сон… це перешиться…" — думав у напівзабутті Векша. Щось засопло над ним. Розплющив очі: його обнюхував чорний, кошлатий привид.

Векша здригнувся від ляку, знову заплющив очі.

Привид форкнув, обризкав його слиною і відступив.

З острахом Векша почав розглядатися довкола.

Вгорі голубіло вранішнє небо, збоку переступали кінські ноги. Гул ясно доносився від порога.

Хотів підвестися, ворухнувся — тіло геть заніміло. Спробував випростати руки — вони були заломлені за спиною, не чулися. Ноги теж спутані. Боліла голова, в роті пересохло.

"Та що це таке зі мною?" — напружившись, перевернувся на бік.

Побачив витоптане трав’янисте поле, шатра, коней, худобу, що паслася скрізь по стану. Поруч лежало ще чимало зв’язаних людей. Віддалік сидів, прихилившись до списа, печеніг, видно, дрімав.

"Полон!" — зрозумів Векша.

З великого чорного повстяного шатра вийшов гурт кривоногих чоловіків у сірому волосяному одягу та лисячих шапках. Лише передній, мабуть, їхній старший, мав довгу, аж до п’ят, ткану квітчасту сорочку і високий, розшитий червоним, синім і зеленим намистом повстяний клобук[37]. Гурт простував до них. Коли наблизився, охоронець із списом скочив на ноги. Печеніги розглядали полонених, розв’язували їм ноги й гнали ближче до шатрів.

Підступили до Векші. Чоловіки жваво розповідали щось тому, в квітчастому, розмахували руками, присідали, падали на землю, немов вели бійку з невидимим ворогом, і все тикали пальцями на молодика.

Старший з подивом поглядав на нього косими, ніби прорізаними осокою, очима, зводив догори брови.

Та ось один з тих, що оповідали, вихопив з-за пояса довгий ніж, загрозливо покрутив ним над Векшею, немов націлився вдарити.

Векша, зціпивши зуби, так глянув на нього, що той аж відступив.

Далі, повагавшись, печеніг сховав ніж і, лише трохи послабивши Векші на ногах пута, звелів підводитися.

Його погнали до інших полонеників, серед яких Векша ще здалеку впізнав літнього весляра Синка, що плив попереду в човні гостя Вишатича, і ще кількох знайомих. Шукав очима Путяту, але його там не було.

Біля шатер на молодика кинулась із криком розлючена розпатлана жінка, почала його бити, дряпати, шматувати одяг.

Чоловіки-печеніги насилу відігнали її, а Векшу штурхнули в юрбу невільників.

Одвівши полонеників подалі від жінок, наказали сідати.

Векша опустився поруч Синка. Хотів поговорити з ним, але охоронець хльоснув по спині нагайкою.

Коли він одійшов трохи од них, Синко, не рухаючись, блимнув на Векшу.

— Чого це вона така зла на тебе?

— Зарубав одного їхнього. Мужа, мабуть, її… Весляр лише головою похитав.

— Скажи, чоловіче добрий, як це воно так сталося, що вони стільки ось наших побрали? — пошепки запитав Векша.

— Ще б пак не побрати, коли гості більше за товар свій дбають, ніж за людей. Поставали біля човнів і воїв теж там залишили, а нас у ліс послали без сторожі. От ці підкралися ярочком та й похапали. Хіба їх наздоженеш: вони на конях, а наші піші.

Помовчали, доки пройшов мимо охоронець.

— Не осуди, чоловіче, коли я тебе ще запитаю… Втекти звідси ніяк?

— Бачу, ти зовсім ще молодий і небувалий… — прошепотів Синко. — І не мисли! Для печенігів ми найдорожчий товар, як око своє стерегтимуть. Продадуть нас покупцям, а ті далі поженуть чи повезуть, холопами зроблять у своїй землі. Я п’ять років поневірявся у Греччині, поки гість не викупив.

— Видно, правду казав Куделя, що та Греччина за всі казки ліпша, якщо ти знову до неї поплив?

— Хай вона згине! — з серцем мовив Синко. — Викуп усе одробляв, задарма ж не визволяють! Греччина, голубе, самим гостям мила: товар свій продадуть, накупують, чого треба, ще й набуток у шкіряних поясах привезуть додому — от і користь їм. А наш брат, весляр, посмажиться там на сонці біля причалу на харчах нужденних — і знову човен через море жени. З чим поплив, з тим і приплив. Лиш на мозолі та горби багатієш…

— А мій гість так хвалив, як умовляв пливти з ним. Казав: див надивишся, дарунки привезеш…

— О-о, див тепер ти надивишся, якщо тебе завчасу не прикінчать за того зарубаного… Всі вони, гості, гарно колишуть, та тільки сон від їхніх колисанок не бере… — і замовк, схиливши голову.

Розпач охопив Векшу.

"А що, коли печеніги й справді мене, як казав Синко…" Боляче заскімлило серце. Ослабло від страху тіло. Ліг горілиць, заплющив очі.

"Невже кінець?" — аж застогнав Векша, сам не чуючи свого стогону.

Синко підвів голову, глянув на нього, став заспокоювати:

— Та ти не бійся. Якщо вже не посікли, то тепер вони тебе не займуть.

Незабаром бранців повели до брудного багнища, з якого напували худобу, дозволили напитися.

Повернули назад, кинули перекислого сиру і зо два десятки в’ялених окунів.

Векші не йшла до рота їжа, він скоса слідкував за печенізьким станом.

У них саме настав час трапезувати. З усіх шатер вилазили чоловіки (Векша тільки тепер побачив, як їх тут багато), підходили до великих закопчених казанів, вихоплювали звідти гарячі шматки м’яса, сідали на траві і жадібно жували.

Жінки та діти також покинули шатра й наблизились несміливо до казанів, але їжі чомусь не брали. Лиш потім, коли чоловіки наситились, вони з лементом кинулися доїдати після них.

"А де ж отой, у квітчастому? — згадав Векша поважного печеніга, який підходив до нього. — Може, в отій найбільшій і найладнішій халабуді?.."

Поглянув на велике шатро. Вхід до нього широко розкритий, і добре було видно, що робилося всередині. Побачив там Векша й печеніга в квітчастому. Він сидів з трьома пишно вбраними чоловіками на барвистому килимі, заставленому блискучим посудом. Ці їли неквапливо, часто запиваючи якимось питвом із високих чаш.

Після трапези більшість печенігів знову сховалася в шатрах, а деякі заходилися лаштуватися в дорогу: оглядали кінське спорядження, гострили криві односічні мечі, натягували на луки нові тятиви з бичачих жил.

Жінки розчісували коням великими костяними гребенями гриви, вплітали у них червоні стрічки, укладали в шкіряні торби дорожні наїдки.

Підлітки бігали навколо юрби полонених і шмагали крайніх нагайками.

Облишили тільки тоді, як у полі почав меркнути день і біля шатер закуріли кізякові багаття.

Охоронці й собі поклали вогнище, бо ніч заходила прохолодна. Ненасить-поріг дихав у поле вологістю, низом стелився рідкий сивий туман.

Бранці довго не могли поснути. Збившись докупи, в такий спосіб грілися й повідали кожен про своє. Тільки те своє в усіх однаково безрадісне: де не ступиш, як не повернешся, скрізь на них зазіхають. То князь, то бояри, то воєводи, то їхні тіуни, то гості, то оці он, печеніги…

Синко весь час мовчав. Лиш під кінець, як усі виговорились, розповів про свій перший полон, про злигодні, яких він натерпівся, поневіряючись на чужині серед чужих людей. Викупив його з неволі Вишатич. Три літа мав відробляти Синко гостеві за той викуп. Два вже відробив, а третього не встиг… І чи пощастить колись знову врятуватися?..

Окрім Синка, всі веслярі-полоненики були молоді, а молоді, відома річ, завжди сподіваються кращого. Тому й розповідь його посіяла серед них розраду-віру в неодмінне прийдешнє визволення.

ЗАМІСТЬ ПУТ — КАЙДАНИ

Вранці всіх полонеників позв’язували у вервечку довгим мотузом і погнали в поле.

Щодалі шум порогів все стихав і стихав, згодом і зовсім пропав. Векша думав, що їх повели кудись убік од Дніпра. Та ось попереду між високою травою, яка сягала до самих рамен, блиснула вода.

Печеніги злізли з коней, порозв’язували невільників, розгорнули на землі зшиті докупи й стягнуті по краях мотузами волові шкури. Один з них підійшов до полонеників, нагнувся, вирвав жмут трави, кинув у шкіряне гніздо, даючи цим зрозуміти, щоб вони робили те ж саме.

"Навіщо це?" — дивувався Векша.

І тільки тоді здогадався, як печеніги, завівши у воду коней, прив’язали їм до хвостів натоптані травою шкури й поскладали на них торби з харчами, зброю, одяг.

"Човни із шкур…"

Далі печеніги звеліли полоненим сідати у ті човни, самі вмостилися з ними й рушили на протилежний берег. Коні, видно, звичні до води, пливли прудко, тільки пирхали.

Векша тужно вдивлявся у дніпрову далеч. Може, там з’явиться похід, побачить їх і кинеться визволяти…

Та марні були його сподівання: на ясній гладі до самісінького обрію не видно було жодної рухливої цяточки — сама тільки вода й вода.

Чи то ж догадуються гість і Путята, де він тепер, чи вернуться вони самі додому й чи розкажуть про все отцеві, матері… Яні?

Хоча б вісточку якусь дати, щоб знали, що живий-здоровий. А так можуть і забути.

Ні, мати ніколи не забуде його, ночі не спатиме, виглядаючи.

Отець теж буде журитись і каятись, що послухався намовлянь чужої людини й пустив сина в таку небезпечну путь. А ось Я на, чи довго вона ждатиме?.. Бач, казала, щоб не плив… Чуло її серце…

"Та невже це навік неволя? — зітхнув Векша. — Невже більше ніколи не побачу рідних?.. Дарма, нехай хоч куди закине доля, однаково вирвусь і повернуся на рідну землю. Хіба що загину…"

Діставшись берега, печеніги поховали в лозах шкіряні човни, знову зв’язали полонеників і погнали їх широкою збитою худобою та кіньми дорогою.

За весь день їм стрівся один лише подорожній, і то був печеніг. Він їхав верхи на худій-прехудій конячці, весь у лахмітті, лук поламаний, жилами обвитий, без тула, замість списа — дрючок загострений.

Печеніги навіть не глянули на нього.

— Теж звуться людьми! — озвався стиха Синко, що брів обіч Векші. — Стрінуться, розминуться, словом не перемовляться.

Спати вкладалися обіч гнилого озерця, коли вже на небі густо висипали зорі, а з високих трав викотився червлений виповень-місяць.

Та спочити не довелося: серед ночі печеніги здійняли страшенний гамір, затіяли між собою бійку. А коли вгамувались, стьобнули бранців нагайками й потурили вже не дорогою, а переярками, долинами та балками. І так, нещадно шмагаючи, гнали всю ніч.

Як тільки розвиднілось, невільники одразу помітили: печеніги були вже не ті, й розпоряджався ними вчорашній зустрічний, що їхав на сухоребрій конячці.

"Ти бач, який хитрий та підступний! — дивувався Векша. — Навіть жаль стало його, як стрілися на дорозі. А воно, виходить, навмисне прикинувся він бідаком. Насправді ж вистежував, куди підемо, щоб уночі напасти й відбити бранців собі… Мабуть, він з іншої печенізької зграї і вона не мирить з тією, що засіла біля порогів…"

Відтоді йшли тільки вночі, вдень відпочивали в якомусь глухому байраці чи яру.

Тяжка то була путь. Поле скрізь поросло високою, мов очерет, травою, ноги плутались у ній, одначе охоронці на те не зважали, вони квапились, нагаї безперервно свистіли над головами полонених. До того ж страшенно мучила спрага. їсти давали суху конину, а вода попадалася рідко, та й та застояна, смердюча.

Коли ж одного ранку попереду в далечині сяйнуло голубе плесо, бранці самі, вже без погону, з останніх сил побігли до нього і, немов отара овець, жадібно припали до води.

Проте, ковтнувши раз, удруге, всі одразу почали випльовувати: вода була і гірка, і солона.

— Море… — почув Векша кимось сказане слово.

Так ось воно, те море, що про нього стільки наслухався! Яке ж бо воно й справді неосяжне та гарне, наче небо опустилося на землю! Як лагідно, привітно хлюпочуть-виграють на ньому хвилі! Волі б тільки та човна, без весел — руками б догріб до Києва.

А печеніги реготали, аж за животи бралися, та все показували на море — пийте, мовляв, чого ж ви?

Спитав Синка, чи далеко звідси до того місця, де Дніпро вливається.

— Далеко, — махнув той рукою. — Із цього моря треба ще в Руське випливти, об’їхати Корсунську землю[38], тоді аж до Дніпра втрапиш.

— Хіба це не Руське?..

— Ні. Там вода солоніша, не така на смак. Це Сурозьке море[39]. В нього Дон-ріка тече.

Печеніги, поглузувавши, привели полонених до невеликого озера з доброю водою, дозволили скупатися. Там, біля нього, й розташувалися.

Троє печенігів кудись поскакали на конях і вранці другого дня повернулися з двома десятками вершників у пишному одязі, з мечами.

— Хто це? — пошепки запитав Синка Векша.

— Корсунці. Ромеї, які живуть на Корсунській землі.

Ті довго обдивлялись полонених, наче якийсь товар на торжищі, сперечалися з печенігами, мабуть, за ціну. То відходили сердито, то знову підступали. Врешті, видно, таки домовилися, дали печенігам торбинку з дзвінкими монетами, й ті помчали в поле.

Греки розв’язали бранців, наділи кожному на руки крицеві ланцюгові кайдани й погнали далі понад морським узбережжям.

Город, куди корсунці привели опівдні полонеників, стояв на самому березі Сурозького моря, де вливалася Дон-ріка. Будівлі все кам’яні, лише зрідка попадались глиняні хижі… Біля причалу гойдалося багато великих лодій із спущеними вітрилами.

Корсунці не дали бранцям навіть перепочити після важкої поквапливої дороги. Одразу зняли в них з рук важкі ланцюгові кайдани,

приставили наглядачів і наказали носити з кліті на здоровенну багатовесельну лодію зерно в мішках. Самі ж пішли до високої кам’яної будівлі, що стояла неподалеку від причалу.

Якось, перебігаючи з мішком від кліті до лодії, Векша почув у натовпі сердите:

— Куди лізеш? — Обернувся, побачив маленького шаркого чоловічка, що докоряв у чомусь довготелесому візникові.

Векша запримітив його і, як випала зручна нагода, підступив, запитав:

— Прости, чоловіче, ти не русич, бува?

— Авжеж русич, — жваво відгукнувся той. — А ти як попав сюди?

— Тут нас багато. Полонили печеніги біля порогів, як до Греччини пливли. Потім інші перехопили в них і продали оцим он, корсунцям, — кивнув у бік наглядачів.

Ті побачили, що бранець розмовляє із чужим, і сердито гримнули на нього, і Векша знову помчав по зерно.

Вдруге пощастило поговорити довше. До причалу саме прийшов якийсь дідок ловити рибу. Власне, він її зовсім не ловив, ловили за нього два довгодзьобих приручених птахи. Полетить птах-рибалка в море, схопить рибину, а проковтнути не може, бо горло перев’язане, от він і несе здобич своєму господареві, а той відбирає її й кидає у дерев’яне відерце.

Наглядачі так задивилися на тих птахів, що й про полонеників забули. А Векша, скориставшись цим, знову підійшов до свого земляка.

Чоловік той був розпорядником у гостей, які подорожували Дон-рікою у Велику Булгарію[40] та в Хозарію[41]. Готував тут їм усякі припаси для мандрів.

— А чи не можна якось утекти звідси? — запитав Векша, з надією дивлячись на розпорядника.

— Марне діло. Понад Дніпром підеш — якщо з голоду не помреш, то печеніги стрінуть, а в Хозарську землю потрапиш — хозари перехоплять…

— Помирати мені, видно, в полоні…— похнюпився Векша. Розпорядникові, мабуть, стало жаль його.

— А ти не сумуй завчасу, — спробував розважити. — Може, твоє щастя — господар добрий попадеться, перекажеш своїм, то й викуплять. Ці ромеї не для себе вас купили, а на перепродаж. Собі не можуть залишати. У Корсунській землі чимало наших живе, та й гості київські часто там бувають. Довідаються, що вони тримають у себе русів-холопів, клопіт великий матимуть.

— Де ж вони продають? Тут-таки?

— Коли й тут, як попадуться добрі покупці, а ні, то переправляють тихцем у Греччину, в Царград.

— Будь ласкавий, чоловіче, як батька рідного прошу тебе! Скажи київським гостям, якщо зустрінеш: бачив Куделиного весляра Векшу, і клявся він, що коли живий лишиться, то з усіх сил намагатиметься повернутися додому… Гостя свого, мовляв, благав, якщо той узнає, кому продали, нехай викупляє, віднаймитує потім йому за все…

— Це обіцяю, передам, навіть у пам’ятку запишу.

Він дістав з-за пазухи шматочок тонкої білої шкіри, умочив гусяче перо в пляшечку, що висіла біля пояса.

— Як, кажеш, звати твого гостя?

— Куделя.

Розпорядник позначив щось чорною водою на тому шкіряному шматочку.

— І ще не забудь сказати: в полоні зі мною Вишатичів Синко та двадцять інших веслярів — Літай, Прийма, Гостен, Нетреба, Не-чай, Смілко, Лютавор…

— Добре, не забуду й про них, — позначивши і їхні імена на шматочку, пообіцяв розпорядник.

Наче камінь зняло з грудей у Векші! Знатиме Куделя, що він живий, то і Яна, а може, і отець та мати довідаються.

Корсунці, видно, поспішали. Як тільки полоненики перенесли все зерно з кліті на лодію, наглядачі покликали тих, що були в кам’яній будівлі. Вони зразу ж появилися на пристані. Звеліли спершу бранцям та наглядачам іти на судно, потім і самі зійшли на нього.

На лодії поміст зверху настелений, у ньому дірку широку прорубано, ляду із защіпкою прилаштовано, щоб замикати отвір. Ось через ту дірку-отвір і повштурхували наглядачі куплених полоненіків під поміст.

А там темно-темнісінько. Тільки через щілини в бортах, у які просунуто держаки весел, трохи світла пробивається.

Навідались згодом два наглядачі з світильником. Розсадили бранців по лавах, що впоперек лодії стояли, прикували ланцюгами, поклали перед кожним по коржу, дали збанок води і знову полізли нагору.

Ніхто навіть не доторкнувся до їжі, сидять усі запечалені.

Невдовзі гойднулася лодія, як її від причалу відв’язали, збіг униз наглядач по пояс голий, наказав полоненикам за весла братися.

Векша саме до щілини-віконечка прикипів, хотів краще роздивитися, куди судно пливтиме. То наглядач його з усієї сили бичем по спині шмагонув, аж смуга кривава встала.

Швидко лодія по морю мчить, чути лише, як хвилі об неї б’ються, а наглядач ходить поміж веслярами й бичем підгонить, щоб гребли ще дужче.

Чотири дні пливли без спочиву від рану до смеркання. Спершу — на полудень, потім на захід, тоді завернули на полуніч. Оминали Корсунську землю.

Настане вечір, причалять до берега, не до їжі-води полоненики кидаються, до щілин отих, що з них весла стирчать, припадають, повітря свіже п’ють не нап’ються.

П’ятого дня незадовго до вечора зупинилася лодія біля великого города. Синко пізнав його крізь щілину, був колись у ньому з своїм гостем. Херсонес, головний город корсунців.

На лодії залишилися тільки наглядачі, щоб пильнувати за бранцями, всі інші корсунці-ромеї зійшли на берег.

Город стоїть на горі над самим причалом. Звідти долинав гомін веселий, співи, дудки вигравали, немовби там справляли весілля.

Бранці також затягли пісню, лише сумну, сумну…

Ой на морі сірі гуси проти води б’ються,

А для бідних невільників кайдани куються.

Ой злетіли сірі гуси попід самі хмари,

А на бідних невільників наклали кайдани.

Ой куди ви полинете, гуси-гусенята?

Полинемо додомоньку, там, де наша мати.

Полетимо-полинемо за поле, за ріки,

А вам, бідні невільники, горенько навіки…

Простягнувся Векша на лаві голій, закинув руки за голову, і така туга його оповила! Був і він колись вільний, жив серед людей рідних та милих, ходив куди хотів, робив що хотів. Тепер же загнала його доля в край чужий, невідомий. І чи скінчаться коли ці муки-страждання, чи так і помирати доведеться.

Наступного дня вранці на судно прийшло багато херсонітів. Вони уже самі, без полонеників, вивантажили на берег мішки з зерном.

Відтак лодія попливла далі на захід сонця.

ЦАРГРАД

Минула ціла седмиця[42] подорожі морської.

Через дірку в помості крикнули щось наглядачеві. Він звелів підняти з води весла і, коли лодія зупинилася, відкував усіх од лав.

Вийшли бранці нагору — сонце засліпило їх, аж очі засльозилися.

Змахнув Векша сльозу — лодія їхня в затоці широкій колишеться. Суден навколо багато, і не злічити, ще ніколи стільки не бачив. Люду на березі сила-силенна. Город великий на горі простягнувся. Житла білі, покрівлі золотом сяють.

— Царград! Царград! — впізнали веслярі, які вже були тут з гостями раніше.

Зійшлися докупи, на берег зірко вдивляються.

— Невже Греччина?! — не вірилося Векші.

— Вона, вона… — підтвердив Синко.

Затеплилась у Векші надія: адже ж руські гості вже досі тут, може, якось визволитись пощастить. Хотів було розпитати Синка, як і де шукати своїх, коли б то довелося. Та наглядач уже бичем шмагає, в човен згонить.

Одразу, тільки всілись, повеслували геть від пристані в затоку тиху. Замкнули їх там у кам’яниці підземній.

— От якби дать знати нашим, де ми! — сказав Векша.

— Як же ти даси з оцього ось поруба кам’янистого?

— Не вічно ж сидітимемо тут, колись виведуть. Ось тоді…

— Вивести то виведуть, тільки куди… — скрушно похитав головою Синко. — Або знову до лодії прикують ланцюгами, або під землю пошлють камінь довбати… Не відпустять по-доброму нас ромеї. Хоча й є ото між ними і Руссю уговір, щоб вертати полонених людей додому, та ромеї все одно сокривають наших, бо правди в них стільки, як у жаби пір’я.

— Я однаково втечу додому! — рішуче проказав Векша. — Куди б мене не загнали.

— А чого ж, були такі, що й утікали. Тобі, може, також удасться, молодий, дужий, не те що я… — гірко зітхнув Синко. — Мене якщо й викупить гість знову, то радості в тому мало. Відтоді вже я навік його холопом стану. Лише й утіхи, що, може, вдома загину, а не на чужині…

Запала довга мовчанка.

Перший порушив її Синко. Він поклав руку Векші на плече, пораяв:

— Печалитися ж нам отак не слід, бо сказано — журба сорочки не дає. Треба мислити, як вирватись звідсіль. Отож, коли пощастить-таки комусь, своїх шукайте в Царграді біля церкви святого Мами. Там завжди наші гості зупиняються. Дають їм ромеї житло, харч, а як одпливають додому, то ще й вітрила та укоті[43] для лодій.

— І все оте задаром? — здивувався Векша. — Чого ж бо гості такі лихі на ромеїв, усе їх гудять?..

— Еге, "задаром"… Дали б вони, коли б то їх не присилував князь Олег, як став з дружиною своєю під Царевим городом. Вони радніші б не пустити на торг до себе наших, але ж несила їхня. Півсвіту вже царі ромейські держать у покорі, а ось Русі бояться…

— А як гостей наших не буде в Царграді, куди тоді можна подітись?..

— Було таке, що утікав дехто й до Болгарії, а то дожидався гостей на Дунаї біля моря. Але там, кажуть, важко гори високі перелізти, треба стежки знати. Стоять вони, ті гори, на самісінькому краю землі ромейської. Перейдеш їх — і вже Болгарія…

Дали корсунці перепочити полоненикам, щоб у них на руках пухирі, натерті веслами, загоїлись, і повели їх кудись по дорозі, мощеній каменем.

Назустріч колісниці гарні, наметами від сонця покритії, гуркочуть. Всюди люди в одягу барвистому снують. Обабіч дороги житла деревами рясними обсаджені.

Підійшли до муру високого, п’ятеро хіба стане одне на одного, щоб через нього заглянути. Біля воріт сторожа чатує в шоломах гребенястих, в нагрудниках, наколінниках крицевих, з щитами круглими й сокирами довгими.

Сказали сторожі щось корсунці, вона розчинила ворота, пропустила.

Двір, як поле, широкий, мурами звідусіль огороджений. У ньому люди ратні, кінні й піші, рядами стоять. По боках хороми довгі. За хоромами гай густий, а в нім просвічує куляста золочена покрівля терема якогось великого.

Залишили корсунці полонеників з наглядачами у дворі, самі в хороми пішли. Побули там довгенько й повернулися з двома чоловіками; один ще молодий, але огрядний з себе, в довгім червонім одязі. Другий — дідок, недолугий, з перекошеними плечима, в ногавицях вузьких, смугастих і в сорочці білій.

Підступив огрядний до полоненикiв, обвів їх спогорда сердитим поглядом, почав вибирати. В кого ткне пальцем у золотих перснях, то дідок у того так і вп’ється, мов кліщ; мацає з усіх боків, м’язи на руках і

на ногах пробує, рота велить розкрити, на зуби подивиться, пройтись штовхне і щось скаже потім огрядному. А той мовчки хитне головою, і полоненика становлять набік.

Векшу найдовше роздивлялися. Веліли камінь великий піднімати, бігати щодуху по дворищу. Навіть огрядний сам його помацав.

Коли ж огляділи всіх, то корсунці з огрядним пішли в одну хорому, а Векшу дідок повів в іншу.

Дивиться Векша — житло світле, охайне, а порожнє. Стіл лише кам’яний на лапах пазуристих, як у звірів, стоїть посередині та лава поруч. У кутку, на золотому полотні, окатий чоловік з борідкою намальований. Ну як живий! Одну руку до грудей приклав, стуливши докупи три пальці, в другій рушничок білий тримає, і на тому рушничкові щось позначено водою чорною. А перед чоловіком тим вогник у риночці скляній горить.

Сів дідок на лаву і почав щось привітно говорити. Та Векша нічого не може зрозуміти, очима тільки блимає. Коли ж дідок промовив "рус", то молодик аж здригнувся, почувши рідне слово.

— Так, русич, — підтвердив. — З древлянського племені.

Посміхнувся дідок і далі вже казав по-руськи. Розпитував, хто такий Векша, де жив, чим промислував, як до полону попав.

Векша зрадів, усе розказав: і про домівку, і про похід, і про печенігів, і про мандрівку через море — нічого не втаїв. Дідок слухає уважно, хіба що інколи про якусь дрібницю довідується.

Коли ж Векша скінчив свою розповідь, дідок чогось спохмурнів одразу й заговорив уже суворо:

— Тепер послухай, що я тобі скажу. Запам’ятай: ти — холоп, продана людина. Немає в тебе зараз ні роду, ні отчини, ні ймення навіть. Віднині в житті й смерті твоїй сам лише владар твій волен. Схоче він, то пошле тебе довбати з ранку до ночі камінь твердий, мов криця. І будуть тебе наглядачі шмагати нагайками, про сон і відпочинок забудеш. І так весь вік мине, доки не звалишся мертвий біля того каменя…

Похолов Векша. Що слова жаскі, а що голос дідка терном гострим коле.

А дідок, пом’явши хижо пальці, витягнув, мов гусак, до Векші голову, далі веде, страхає:

— Копальні ще є такі під землею, глибші за найглибший колодязь. І туди може послати тебе владар. Там, прикутий до волокуші, колупатимеш і тягатимеш помацки важку землю. Гарячий піт дощем вмиватиме, крижані краплі із стелі морозитимуть. Очі осліпнуть у темряві, вогкість їстиме тіло. І ніколи вже не винесуть тебе з-під землі, ніколи, навіть мертвого, не осяє тебе лагідне сонце!..

Векші дух перехопило, здалося на мить, немовби земля ота страшна на нього валиться.

Подивився дідок на молодика, вдовольнився його переляком, осміхнувся, заговорив уже не так суворо:

— Коли ж ти будеш вірно слугувати владареві свому, головою ладен будеш за нього накласти по слову-загаду його, то він може вчинити й нечуване пожалування: дати тобі харч і питво, яких не знають навіть самі князі твоєї землі. Найсвітліший, найбоголюбивіший благочестивий василевс[44] ромеїв, — урочисто проказав дідок, підвівшись із лави, — зробить тебе своїм… Відповідай, що ти собі обереш?

Довго думав Векша, аж потім одказав:

— Буду слугувати владареві в його раті…

Подивився йому дідок гостро в очі, мабуть, щоб упевнитися, чи щиро він те говорить, сплеснув гучно в долоні.

Одразу вбіг челядник. Дідок сказав йому щось. Узяв той Векшу за руку, привів у мийницю, де вода тепла із стовпів кам’яних текла.

Поки Векша мився, челядник приніс йому новий ратний одяг, сандалії легенькі. Хоч вони й тіснуваті були, той одяг і сандалії, на молодика, та челядник тільки руками розвів, немає, мовляв, у нього просторішого.

Хотів Векша лишити собі сорочку, що Яна дала. Але челядник нагримав, вирвав її з рук і кинув у пічку.

Опісля вивів у двір.

Бранців там уже не було.

Дідок неподалеку проходжувався. Глянув на Векшу, посміхнувся задоволено.

— О-о, який ти!.. Правда, одяг малуватий. Що, більшого не знайшлося?

— Не знайшлося, — кивнув Векша.

— Звісно, досі в ромеїв не було таких здоровецьких воїв. Нічого, я скажу, щоб пошили по тобі. Ну, тепер іди до своїх нових друзів, — вказав на довгу-предовгу хорому. — Відзавтра ходитимеш з ними на вправи ратні, аби став із тебе справжній вой василевса великого.

Попростував туди Векша, відчинив двері й зупинився на порозі: в хоромі повно-повно ратних людей. Ті вгледіли його, почали галасувати, свистіти, реготати, як не сповна розуму.

Далі обступили, ніби диво якесь, той по спині ляскає, той по голові гладить, той одяг обсмикує.

Векша ж стоїть оторопіло і не ворухнеться, не знає, що йому робити.

Та ось підступив до нього один кремезний такий, волоссям аж до очей заріс, мов сам лихий, ударив кулаком у груди й відійшов трохи.

"За що це?" — глянув розгублено Векша на ратних.

А вони регочуть, розступаються в коло, лишаючи Векшу сам на сам із волосатим.

"О, які ж бо недобрі!.." — тужно повів молодик по них очима.

Волосатий утягнув голову в плечі, стиснув щелепи, заходився витанцьовувати перед Векшею: скік, скік, скік… І водночас кулаками мотає. Помотав трохи, потім підстрибнув ближче, знову хотів стусонути в груди.

Впіймав його Векша за руки, здушив їх міцно, як то вдома робив із забіяками.

Одначе волосатий випручався і таки садонув Векшу з усієї сили.

А ратні ще дужче зареготали.

Розсердився Векша і собі штурхонув волосатого, відкинув, як снопа. Той ледве на ногах устояв. Після цього він, може, й не чіпав би вже, так ратні почали його і Векшу в спину підштовхувати, зводити до бійки.

Скипів Векша, крутнувся веретеном, давай молотити, хто під руку попадався. Далі прорвав коло, схопив лаву, замахнувся. Злякалися ті, гайнули в двері.

Опам’ятався Векша, розгублено озирнувся на всі боки. Стоїть він один посеред кам’яниці просторої, а ратних наче вітром здуло. Глянув до порога, а там огрядний на все горло регоче. І дідок щербаті зуби шкірить.

"Кінець мені!" — аж морозом пройняло його.

Опустив лаву й голову низько схилив.

Огрядний підійшов, схвально поплескав Векшу по спині й монету срібну в руку тиче.

Векша ж мов задеревів.

— Бери! — підказує дідок. — На вино тобі дає за сміливість.

"Он воно що!"

Збіглися ратні. Огрядний щось сказав їм, кивнувши на Векшу, й рушив з дідком до виходу.

Тільки-но зачинилися двері, товариство знову обступило Векшу, тепер уже улесливе й добре, ніби між ними й не було допіру бійки. Волосатий дружньо обійняв молодика за плечі, моргнув на монету.

Векша зрозумів той знак, подав монету волосатому.

Ратні схопили Векшу за ноги, за руки й ну підкидати вгору.

## НА СЛУЖБІ В ЦАРЯ

Нелегко давалися Векші вправи ратні. Хоча вдома мало кому поступався спритністю на ловах звіриних, але здолати людину, ставши з нею на прю, нехай це й не насправді, а лише вдавано, куди важче. Не вмів він ні конем добре владати, щоб, як дзига, під ним крутився, ні мечем і списом, мов залюбки, грати, ні щитом себе від нападу захищати.

Прийде ввечері після вправ, усі кості болять, їжа смачна в рот не йде. Впаде утомлений на постіль, спав би й спав, так ні, починає надворі розвиднятися, треба в стайню бігти, коня напоїти, нагодувати, почистити, себе до ладу привести. З усіх сил старається, щоб знову не закували його в крицеві кайдани.

Бачать те ратні мужі, хвалять, ще й на вино інколи дарують. Він же завжди на гурт віддає, щоб заздрощів товариства не нажити, приязні їхньої не втратити.

Спершу тлумачив йому ратні накази смаглявий болгарин, що також слугував там і добре тямив по-грецькому. Тлумачив болгарською мовою, та вона була зрозуміла для Векші.

Коли вже осилив, завчив усі звичаї ратні, вправи ті за гру йому стали.

У змагах між воями завжди здобував перемогу над суперником. Відтоді старші почали його ще й на чати водити. Поставлять десь біля хорому якогось чи біля воріт дворових, стій, пильнуй та шану не забувай віддати, кому належить.

Зовсім не важко на тих чатах, ото тільки що спека полуденна варить удень в одягу напівкрицевому.

Але то пусте. Більше його інше в’ялить: думки про домівку не дають спокою. Гадав, гостей побачить, вони визволять його. Та де там, як їх побачиш, коли сидиш у цих стінах кам’яних мурованих. Не випускають за ворота.

А тут іще дідок не забуває, зчаста навідує та все розпитує, чи подобається йому тут, чи не нудьгує за рідною стороною, та тільки глибше цим рану ятрить.

Проте Векша не подає знаку.

— Немає за чим печалитись! — відказує.

І дідок дуже задоволений з відповіді.

— Так, таки немає, немає, — знай одне торочить. — Ліси, болотюки там, люди в хижах куриних звірами живуть. Хіба ж можна порівняти життя те з оцим ось, ромейським…

А то якось прийшов веселий, балакучий, зиркнув проникливо на Векшу й мовив:

— Служи вірно цареві, бо немає ніде щастя більшого, як на його землі. Нащо вже мені було в Києві непогано, а от пішов же сюди охоче.

— То ви з Києва, русич? — аж скинувся Векша.

— Ні, не русич, я — варяг. Отець мій давно колись з полуночі далекої приплив до Києва, найнявся дружинником до Олега. І мене малого з собою взяв. Сподівався — стану великим вікінгом[45]. Отець, як я ще й

ходити не вмів, поклав біля мене багато всяких іграшок і списа поставив. То я на ті іграшки навіть не глянув, а одразу рукою списа вхопив… Спершу, коли виріс, служив у київського князя. Але потім прочув, що цар ромейський краще платить за службу, поплив раз у Царград з гостями та й перемахнув до нього. І, як бачиш, не шкодую.

— І вам зовсім не кортить побачити рідну землю, домівку?

— Рідна земля й домівка, молодче, в людини там, де їй ліпше живеться. Ні, нікуди не тягне мене звідси.

— Мене теж, — кривиться Векша. — Хіба лиш глянути.

— Дарма, тут звикнешся, то й глянути не захочеш.

Минуло літо. Наступила зима чужинська. Випаде маленький сніжок і одразу ж розтане. Дерева, як і влітку, стоять у листі, трави зеленіють, квіти квітнуть.

Та не веселить те Векшу, лиш тугу на нього наганяє. Згадує зиму свою, древлянську…

…Ось він іще малий. Надворі снігу накидало, вітер у двері шпує. Отець, помастивши чоботи ведмежим салом, узяв снігоходки, подався на лови. Мати худобу порає. Сидять вони з дідусем у хижі біля жаркого вогнища, навперемінки мелють зерно на крихітних кам’яних жоренцях. Пухке житнє борошно повільно сиплеться у дерев’яну мисочку й сповняє хижу духмяним запахом.

Весною та літом, бувало, й не заманиш Векшу до курної хижі. Все бігає з такими ж, як сам, дітлахами біля річки, на луках, в пущі від рання до вечора, аж поки з Тетерева почне вибродити сивий туман, а з лісу виступить густа темрява. Хіба що зголодніє, загляне, вхопить шмат

хліба й знову гайда світ за очі. Або коли дощ грозовий лине, то притьмом мчить до хижі — треба ж кудись ховатися!

Забавок у нього в ту пору було чимало. В ігрища гуляє різні, на гойдалках гойдається, по деревах лазить, гнізда дере пташині, рибу ловить, гадюк б’є, стежить за бджолами, як ті данину свою з квітів збирають. Місця, було, собі не нагріє.

Зате тепер, зимою, доводиться відсиджуватись у хижі.

Нудно Векші без товариства, сонечка ясного, неба високого, луків зелених. Ото тільки й розрада — дідусеві розповіді. Вже розказав старий і про ведмедів, і про домовиків, і про грізного бога Перуна, який з неба на землю стріли вогняні метає.

А це ще й про богиню Дюдю[46] мовить.

"Отож, коли птахи у вирій відлітають, — починає спроквола дідусь, підкинувши у вогонь поліно, — а листя на деревах опадає, приїжджає вона з Морозом до нас у кожусі ведмежому на рябих кобилицях. Стеле собі дороги крижані по річках і озерах, вкриває землю снігом. Потім випустить з торби своїх духів нечистих, хуртовину й завірюху, і блукають вони попід житлами, у двері грюкають, по покрівлі скачуть, будять людей, щоб клали вогнища. А то в поле вискочать і там казяться на привіллі. Сама ж у ліс простує — сипле з рукава іній на дерева..."

"Хіба лісовик їй не перечить?" — дивується Векша, переставши крутити жоренця.

"Що лісовикові! Він ще восени провалюється в землю і спить там".

Векша, забувши, що йому треба молоти, замислюється, довгенько сидить непорушно. А старий тим часом задрімав.

"А це правда, дідусю, що в лісі не можна свистіти?"

"Що кажеш?.." — прокидається дідусь і наставляє до онука вухо.

"Чи правда, питаю, що в лісі не можна свистіти?"

"Еге, еге, правда. Пробудиш лісовика від сну, він розсердиться й може накоїти лиха: або заманить у хащі й залоскоче, або в трясовину заведе".

І далі вже оповідає, наче й не дрімав допіру:

"Та все ж лісовик добрий, коли його не дратувати. Тоді він і звірину ловцям наганяє, і бджіл змушує носити мед смердам у борті; може й недугу в людини відібрати. Ласий тільки до подарунків дуже. Колись ішов я на лови, поклав йому на пеньок окраєць хліба, сіллю посипаний. Навіть і відійти не встиг, як чую — кущі шумлять за мною, галузки сухі тріщать. (Це він, хитрун, до пенька крався!) Переждав я трохи, повернувся — окрайця мовби й не було.

"Чого ж ви не підгледіли, який він?"

"О, таке робити не слід, лісовики не люблять, коли за ними хтось стежить".

"А лісовички — це його дочки?" — допитується Векша.

"І дочки є, і жони. Тих люди бачили. Вони на гіллі все гойдаються, коси довгі чешуть та пряжу срібну на деревах снують. Видів, літає біла пряжа? Ото вони, як ідуть на зиму спати, пускають її за вітром…"

Слухає Векша, затамувавши віддих. А в двері торготить і торготить хуртовина, холодом дихає та все нагадує, щоб вогнище підживляли.

Векша вибрав із купочки кілька товщих і сухіших березових цурпалків, обережно, щоб не попекти рук, підклав у багаття, та й знову до дідуся:

"А русалки хто — їхні сестри?"

"Ні, не сестри. То втопленицi. Яка дівчина втопиться, так і стає русалкою".

"Там вони й живуть, у воді?"

"Авжеж у воді. Взимку, як і лісовички, сплять, а весною і літом виходять місячної ночі на берег, ігрищами всякими бавляться, співають. Звідки, думаєш, беруться оті пісні й танки, яких співають і танцюють наші дівчата з молодиками? Від русалок і лісовичок. У них вони переймають. Тихцем підслуховують, піддивляються і запам’ятовують".

"І не бояться?"

"Чого "не бояться"?"

"Підслуховувати й піддивлятися".

"Звісно, бояться, бо русалки як угледять кого, то зразу заманять, затягнуть до себе і залоскочуть. Колись у давнину, кажуть, і в нас заманили дівчину. Вона, та дівчина, начебто дуже любила русальські співи і часто ходила вночі до отого великого озера, що в пущі, слухати їх. А там було, та й зараз є, багато русалок. Ось одного разу вони якось підстерегли її, вхопили і давай лоскотати. Якби ще трохи, так і залоскотали б. Але, на щастя, її регіт зачув водяник і виринув з озера, щоб подивитися, кого лоскочуть русалки. Підійшов, поглянув на дівчину і остовпів, бо вона була красуня з красунь, ще ніколи він не бачив такої купавої[47]. Далі відігнав русалок і мовив: "Ходи, дівчино, в моє водяне князівство. Будеш мені першою жоною". Вона мовчить. Де ж бо це

чувано — віддаватися за химерного страшного дідугана-водяника. Та ще такій красуні! "Погоджуйся, — умовляє той, — бо якщо не захочеш, то тут тобі й кінець — залоскочуть мої водяні діви". Що було робити бідоласі — погодилась. Забрав її водяник із собою, показав свої володіння, терем підводний, незліченні коштовності. "Всі ці багатства, — каже, — віднині належатимуть нам обом". Жити б красуні там весь вік у розкошах і добрі, так ні, відразу засумувала. Вже водяник і лащився до неї, і дарунки всякі давав, і розважав, як міг, не помагає. Завжди в зажурі, ні ласки від неї, ні слова привітного. "Чому ти така? — почав допитуватися. — Чого тобі не вистачає? Може, хто образив чи недуга якась причепилась?" — "Ніхто мене не образив, і недуги ніякої немає, — відповіла дівчина. — Сумно мені тут. Хочеться додому". Розсердився водяник: "Хіба тобі краще вдома, як у мене? Там робота важка, харч нужденний, а тут ти он у яких розкошах живеш!.." — "Правда твоя, — погодилась дівчина, — добре, дуже добре тут, але ж не так, як удома. Відпусти мене, будь ласкавий, до неньки рідної, до отця, до братиків і сестричок, до подружок моїх". Довго не відпускав водяник дівчину, думав, звикне з часом у його князівстві. Аж ні, минав день за днем, а вона не звикла, ще більша жура брала, марніти почала. Жаль йому стало красуні, бо сильно покохав її, вивів одної ночі на берег і каже: "Що ж, іди, люба, до неньки рідної, до отця, до братиків і сестричок, до подружок своїх. Побудь з ними та й вертайся знову до мене. Я ждатиму". Відтоді минуло багато років. Красуня та давно вже зістарілась і померла, а водяник і досі її жде. Все сподівається, що повернеться. Іноді геть розтривожиться від болісного очікування. Тоді, щоб швидше заманити до себе красуню, збунтує озеро, набере повну пригорщу всяких своїх коштовностей і жбурляє на хвилі, а ті виносять їх на берег. Та не приходить красуня збирати. Збирають уночі русалки. Вони тільки чомусь обминають горючий камінь-латир[48]. Той уже дістається людям. Пригадуєш, і ми з тобою знайшли колись там, біля озера, кілька камінців, за які виміняли в гостя десяток стріл?"

"Пригадую", — киває головою Векша.

Скільки-то на своєму довгому віку пережив, перебачив дідусь! А який колись дужий, сміливий він був! Що вже ведмедя, і того не боявся, сам на сам з ним ішов. Воєм у дружині Олеговій був, Царград ходив воювати. Тому й не диво, що він завжди мав що розказувати, як ото й Векша завжди мав бажання вислухувати.

Однієї тільки зими йому було не до дідусевих розповідей — сильно занедужав. Лежав кожухом накритий, кашель його душив, мороз морозив.

Кудесника[49] приводили, той бурмотів щось над ним довго, поїв джерельною водою, настояною на зіллі, дмухав пахучим димом, від якого Векша півдня чхав, потім сказав, що це Морана наслала злого духа; треба, мовляв, обмазати хлоп’я з голови до п’ят сметаною і дати собаці або котові облизати, щоб ті зі сметаною і духа з’їли.

Ще й зараз лоскітно Векші, коли згадує, як його лизав тоді собака.

І, видно, духа злого він таки з’їв — опісля й справді Векша став одужувати.

Тільки Морана, певно, сильно образилась, бо й потім не відступилася од них: незабаром дідуся з собою забрала. І що вже не робили з ним: і окурювали, примовляючи: "Лети, недуго, з хижі димом, з двору вітром", і через багаття живе та дерево розщеплене переносили, і жертовної крові давали пити — не помогло…

Спалили дідусеве тіло на вогнищі, щоб очистити від усього недоброго. Склали попіл у горщик і поховали в гаю до заходу сонця, аби чур[50] його не заблукав у нічній імлі.

Тепер дідусь уже на зеленій леваді, де квіти завжди квітнуть, пташки співають, пасе там білих півників.

Додому навідується лише раз на рік, коли люди поминають умерлих. І то його не бачать. Мати в той день завжди зранку топила мийницю, вішала в ній на кілочку чистий рушник, ставила всяку їжу. Відтак одчиняла вхід і запрошувала всіх пращурів митися і їсти.

Векші страшенно хотілося вгледіти дідуся, але ні отець, ні мати самі не ходили дивитися і його навіть близько не підпускали до мийниці. Тільки другого дня заходили й шукали на попелі слідів, що їх полишали там пращури. Мати щоразу знаходила і показувала їх Векші, але вони були зовсім не схожі на людські. Якось Векша запримітив, що до мийниці забігав собака. А потім мати показувала на його сліди й казала, що то дідусеві…

…Як там тепер отець і мати без нього, Векші, живуть? З голоду то вони, може, й не помруть, сусіди поможуть їм, а от коли податі цієї зими не дадуть тіунові, холопства не минути…

Куделя, мабуть, уже давно повернувся в Київ. І Путята теж, йому, напевно, пощастило врятуватися — не попав же в полон. А може, загинув?..

Яна, коли довідається, що гість удома, одразу прибіжить. Сподіватиметься побачити його, Векшу, і не побачить…

Хоча б отой розпорядник, який слугує біля Дон-ріки, переказав, що живий і цілий, тільки лихо, мовляв, спіткало. Тоді Яна ще, може, й ждала б. А так пожуриться, пожуриться і забуде…

Залишиться десь Векша сам, одразу ж лине до нього в гості жура щемітна, спогади снують один за одним, і немає їм ні спину, ні кінця.

А то, буває, раптом війне на нього духом рідної хижі, запахне домашнім житнім хлібом. Або ж вчувається гомін лісу. Та так виразно й чітко, що в тому гомоні можна вирізнити і могутній дзвін дуба, і

лопотіння клена, і заколисуючий шепіт яворів, та облесливе шамкотіння ясена.

Так-таки, правду мовив варяг, чимало довелося зазнати вдома й горя. Були літа, коли і нива не родила, і звірина не ловилася. Їли тоді кору березову, зілля всяке, аби якось до літа дотягти. Або ще як недугу насилали на селище злі духи… Хіба можна порівняти теперішнє Векшине життя з колишнім? Зараз служба легка, харч ситий, ложе чисте, одяг добрий. Тільки чомусь так виходить, що всі оці розкоші немилі йому на чужині, як немиле було розкішне життя в підводному князівстві отій дівчині-красуні, про яку розповідав дідусь.

Проте журитися Векша журиться, а й навзнаки не дає. Службу несе, як і треба. Хоча й знає: надіятися йому на волю вислуговану — це те саме, що сподіватися з жука меду їсти.

Ні, він про інше думає. Хоче довіру здобути в царських служок і ратних мужів, щоб ті не боялися випустити його за мури кам’яні. Гадає, що гостей руських таки колись побачить чи вість їм дасть про себе. Не залишать тоді вони його тут. А може, й самому пощастить утекти. Вже й монеток кілька втаїв од товариства, зашив у поясок — знадобляться.

Було якесь свято тамтешнє.

На великому трав’янистому полі, що іподромом у греків зветься, затіяли ігрища різні ратні. Метали списи в ціль, боролися, стрибали, хто вище, бігали, хто швидше, кіньми наввипередки скакали. Найспритніших схвальними вигуками зустрічали, квіти їм кидали, давали дарунки.

Векша також грав у ті ратні ігрища. В бігу його хоч і обігнали, і стрибнув він не найвище, зате побороти жоден не зміг і списа ніхто ліпше не кинув. Метнув у дошку товстелезну, на якій коло було позначене, то спис у самісінькій серединці кружала пробив дірку.

Звеліли йому іще попробувати. І знову він попав у те саме місце.

Аж ревіли, аж скаженіли всі від захоплення.

Ще більше після того стали хвалити Векшу ратні мужі. А перегодя навіть чатувати царські теремі послали.

Отоді вже Векша ніби в справжнісіньку казку попав.

Теремі величезні й височенні. Захочеш угледіти верх, треба голову задирати й шолом притримувати, щоб не спав. Вікон багато і всі крицевими прутами для чогось оббиті. Певно, аби ніхто не заліз через них усередину. Стіни помальовані ромейськими богами й святими. То бородаті чоловіки, то засмучені жінки з маленятами на руках, то повнотілі діти з пташиними крилами. В кожного круг голови коло, як сонце золотисте, сяє. У дворі між теремами стежки широкі камінням барвистим, наче килимом, вистелені, ступити на них боязко; квіти, дерева незвичайні ростуть, водограї струмені дужі з пащ звіриних до півнеба викидають.

Там Векша вперше побачив і самого володаря ромейського — царя Романа[51].

Якось чатував біля Великого терема, в якому жив цар. Привели старші мужі гвардійців[52], поставили їх перед головним входом у два ряди. Сюди ж збіглися й служки царські, дідок-варяг причимчикував.

Невдовзі відчинилися двері, сріблом ковані. Гвардійці відразу виструнчилися й заціпеніли, мов ідоли дерев’яні. І мужі та служки стовпами тут же застигли.

Догадався Векша: царя ждуть.

Думав, що самого Перуна вгледить, аж воно вийшов непоказний собою чоловічок у хламиді пурпуровій довгій. На ньому шапочка кругла золочена, чревії квітами та хрестами розшитії.

Охорона лишилася нерухомою, а служки всі й дідок-варяг з ними попадали ниць. Ніхто й не писне, лиш чути було, як шелестіла на цареві хламида та чревії по кам’яній підлозі човгали.

Кволий, зажурений, не глянувши ні на кого, подибав цар у сад. А вже потім за ним і охоронці рушили.

Очам своїм не вірить Векша — чого б то йому в славі, в пошані такій невеселому бути?..

Ромеї дуже любили розважатися різними ігрищами-змагами, а найбільше кінними перегонами на легких парокінних колісницях, і часто влаштовували їх на іподромі, неподалеку Великого терема.

У Царграді було аж чотири об’єднання багатих городян, які виставляли на перегони коней і наїзників. Усі вони мали свої стайні, своїх впливових захисників, своїх прихильників, а також і свої власні назви. Назви об’єднанням давали за кольором їхніх колісниць. Голубі колісниці — голубе об’єднання, зелені — зелене, білі — біле.

Чатівники-вої, неодмінні учасники перегонів, завжди виїжджали на червлених колісницях. їхнім захисником і наставником був царів син Феофілакт, якого Роман зробив у шістнадцять літ патріархом[53], другим після себе мужем усієї Греччини. Феофілакт більше цікавився кіньми і кінними перегонами, ніж діянням духовенства і храмів. Для кожних перегонів наставник сам добирав коней і наїзників. І якщо котрийсь із воїнів виправдовував його сподіванку, здобував у змагах перемогу, Феофілакт радів, мов дитя, і щедро того обдаровував.

Правда, ромеї обдаровували й славили всіх переможців у перегонах. Кращих наїзників у Царграді знали й дорослі, й діти. Про них співці складали пісні, мудрі думці писали в книгах. Царі й ті шанували, іноді навіть запрошували на свої трапези.

Векша давно, відколи став чатувати царські хороми, також правує парокінною колісницею на ратних ігрищах, проте його ще ні разу не посилали на привселюдні перегони. Коні в нього були молоді, неприборкані, часто капризували, та й сам він, звісно, ще не вмів як слід ними владати.

Але з часом усе змінилося. Постатечнішавши, звикнувши до лагідного господаря, коні втихомирились, упокорилися. Векша також дещо втямкував, навчився, як вести ті перегони. І ось на останніх ігрищах він несподівано випередив геть усіх суперників-воїв, подивувавши тим і ратних мужів, і наставника. Феофілакт, похваливши Векшу, пообіцяв виставити його в наступних іподромних змагах.

Як здавна заведено, перші виїхали на широке поле іподрому червлені колісниці. За ними — голубі, потім зелені й білі. Від кожного об’єднання по п’ять.

Довкола поля вкопано безліч довгих лав, на яких сиділа сила-силенна люду. Біля виїзду стояли клітки з дикими звірами — левами, тиграми, вовками.

"Навіщо їх там поставили? — думав Векша. — Невже для того, щоб полохати коней ревом і гарчанням? А може, людям для розваги? Мабуть, для розваги".

Колись понад полем, розповідають, був широкий і глибокий рів з водою, а в ньому плавали дивовижні чудовиська — величезні, більші за людей, зубаті ящірки, річкові коні, свині-риби. Тепер тут уже цього немає, лише ото клітки із звірами стоять.

Цар із своєю ріднею теж майже завжди дивився перегони. Для нього на іподромі поставлена на двадцяти чотирьох кам’яних стовпах простора ложа з потаємним ходом до Великого терема. Обабіч ложі — по хоромі для царських служок і охоронників-гвардійців.

Тільки-но в ложі з’явився цар Роман у пурпуровій мантії (він один у всьому царстві мав право носити одяг такого кольору), розпорядник перегонів подав знак наїзникам розпочати біг. Вони шмагонули бичами коней, і колісниці майже одночасно рвонули з місця.

Над іподромом одразу зчинився неймовірний галас. Глядачі-уболівальники схоплювалися з лав, вимахували руками, підбадьорюючи вигуками своїх наїзників і беручи на глузи їхніх суперників.

Цього дня Векша ще більше подивував ратних мужів і наставника. Та й не лише їх. Від самого початку й до кінця заїзду він був попереду.

Щоправда, в найбільш небезпечному місці, біля одної з позначок, які стоять у обох краях довгастого поля, там, де треба повертати колісниці назад, Векша мало не перевернувся. Одначе все обійшлося гаразд. З усіх сил вчасно наліг, натиснув на піднятий бік колісниці і таки виважив, вирівняв її.

Як переможцеві, Векші звеліли неквапливо об’їхати біговою доріжкою довкола всього поля, щоб роздивилися його глядачі і цар із своєю ріднею.

— Віват! Віват! Слава! Слава!.. — вигукували розпалені городяни, аж поки він не поїхав з іподрому.

Не встиг завести коней у стайню, прибіг дідок-варяг. Веселий, радий, мовби не Векша, а він сам здобув перемогу. Поплескав по спині, заходився хвалити:

— Молодець! Молодець! Я зразу вгадав, що вірно слугуватимеш найсвітлішому, найбоголюбивішому василевсу. Тому й пораяв узяти воєм… Благочестивий владика Феофілакт дуже тобою вдоволений. Звелів після перегонів привести до нього. Став коней, переодягайся!..

Після відвідин патріарха дідок з радості сяяв. Ще б пак! Віднині його підопічний буде об’їжджати коней самого владики — таким великим повелінням обдарували, ощасливили цар із своїм сином Векшу за перемогу в сьогоднішніх змагах.

— Ось бач, ось бач, — тремтячим од збудження голосом вигукував старий, коли вони ішли від патріарха, — чи не казав я тобі, що немає ніде щастя більшого, як на землі ромейській! Тут і пригріють, і вчинять нечуване пожалування. Так я мовлю?

— Так, — буркнув Векша.

Дідок зиркнув на нього, усміхнувся лукаво:

— Шануйся, молодче, то, може, не тільки в кінських перегонах, а й у службі царській декого обскакаєш. Та гляди, — посварився кістлявим пальцем, — не забудь тоді про того, хто лишиться позаду, хто чинив тобі добро велике! Кажи: не забудеш?

— Про добро не забувають.

— Авжеж, авжеж. Знаю: ти повік пам’ятатимеш мене…

Перш ніж Векша попав до охоронників, ратні мужі-гвардійці заходилися йому тлумачити, які в них порядки-звичаї, як треба чатувати царя. Примушували переповідати все те, робити всілякі вправи, вдаючи із себе охоронника.

"Ой нелегка, мабуть, буде ця нова служба, — подумав Векша. — Коли б відав, що таке скоїться, то й не старався б там, на іподромі..."

Від мужів-гвардійців щодня ходив до патріархової стайні.

Коней у владики чимало, а ще більше челяді біля них. Той чистить, той годує, той водить по двору на довгих поводах — навчає бігати. І Феофілакт подовгу метушиться там. Його всі коні знають, бо частує їх завжди смачними земляними горішками й солодким сушеним виноградом. Угледять — іржуть, рвуться, мов навіжені.

До Векші Феофілакт виявляв привітність. Наче з рівним заходив до стайні, показував, якого треба об'їжджати коня, і не велів — просив, щоб не шмагав його сильно бичем.

Поки Векша утямкував, завчив порядки-звичаї охоронницькі, минуло майже дві седмиці. По тому його одягли, як усіх гвардійців, дали круглий важкий щит, довгий спис і повели разом з п'ятьма десятками чатівників у великий терем.

Їх безборонно пропустили через усі ворота й двері аж до самої тронної зали. Там Векшу і трьох охоронців залишили чатувати біля входу — по двоє з обох боків. Решту порозставляли під стінами.

Зала величезна. Скільки ввійшло охоронців, а вона мовби й порожня. З високої стелі, ніби кетяги калинові, звисають світильники. В них горять свічки — товсті і довгі, немов качалки.

Понад стінами два ряди кам'яних стовпів. І долівку з каменю викладено. Рівна, наче гладінь водяна. Таки й схожа на неї, бо, як і гладінь, все відбиває в собі: світильники, стовпи, двері, людей.

У кінці зали на підвищенні сяє коштовними самоцвітами, золотими й срібними вишивками царів трон. Поряд — золочене дерево, на гіллі

якого сидить безліч викуваних з бронзи пташок. Біля підніжжя трону два здоровенні леви, також позолочені.

Незагайки появився цар у супроводі своїх мужів-дорадників.

Цього разу він був одягнений аж надто пишно. Вбрання на ньому — голуба з паволоки сорочка, темно-малинова накидка-корзно, червона шапочка-вінець, пурпурові чоботи — все блищало, переливалося барвами. Од вінця по щоках спускалися широкі веселкові підвіски, з шиї на груди спадав довгий ланцюг з мінливого коштовного каміння, в руках тримав золоту кулю з сяючим зверху хрестом.

Неквапливо оглянув з-під насуплених брів залу, подибав до трону.

Коли цар сів на трон, один з його мужів попростував до входу, де чатував Векша. Двері відразу розчинилися, пропустили. Небавом він повернувся в залу, ведучи за собою кількох смаглявих чоловіків, певно, маврських слів[54], бо одягнуті вони були так самісінько, як і ті маври-покупці, що про них колись розповідав Синко. Сорочки довгі, смугасті, на головах рушники накручені.

Підступивши до трону, сли попадали на коліна й лікті, почали кланятися цареві, торкаючись лобами кам’яної долівки.

І саме в цей мент у залі скоїлось щось неймовірне. На золоченому дереві раптом стрепенулися й заспівали кожна своїм голосом пташки, закрутили хвостами, роззявили пащі, висунули язики й голосно заревли здоровенні леви, здригнувсь і поплив під стелю трон із царем.

Векша від несподіванки, здивування і страху ледве не випустив з рук списа й щита. Не менше, мабуть, були вражені й налякані маври. Перестали бити поклони, отетеріло дивилися на те незвичайне видиво.

Врешті цар кивнув головою. Почався прийом.

Сам цар мовчав. Від його імені перемови вели його дорадники. Спершу вони прийняли чималу скриню з дарами від маврських посланців, довгенько про щось із ними гомоніли, потім обдарували і їх царевими дарами — всіляким золотим і срібним узороччям. Маври ще раз покланялися й рушили до виходу.

Трон знову опустився вниз. Цар встав з нього й вийшов із зали з своїми мужами-дорадниками через бічні двері…

Раніше Векша гадав: ото щасливо живеться всім при царських теремах! А далі придивився: не таке вже й щастя тут. Ні сміху, ні жартів не почуєш, розмовляють тільки пошепки і то ще й рот прикривають рукою.

Ось хоча б і дорадники, служки царські чи ратні мужі. Все, здається, у них є — і шана велика, і одяг розкішний, і харч смачний. Зустрінуться, вклоняються один одному улесливо, а одвернуться, супляться, очима хижо блискають. Ворожнеча, видно, між ними якась…

Навіть сам цар немовби чогось побоюється. На люди рідко показується, у теремах його увесь час гвардійці чатують, цілу ніч світильники в покоях горять, по темних кутках і переходах із смолоскипами служки нишпорять, чи не притаївся там, бува, хто з умислом лихим. А що не охоронник біля царя, то й із землі іншої, і тримають їх нарізно, щоб дружби між собою не вели. По-грецькому вчать розуміти тільки самі накази. А як багато в нього цієї охорони! Мабуть, чимало зла накоїв, коли так боїться…

Служба нова, як звик до неї, була для Векші не важка, але нелюба. Гнітила вона його повсякчас. Однак він зносив її, сподівався, що колись, може, до царя прибудуть і від київського князя сли. Тоді вчинить те саме, що Синко колись учинив. Упаде перед ними на коліна, впросить, ублагає визволити з неволі.

Та слів від князя Ігоря все не чути й не чути, хоч минуло он скільки часу.

На гостей уже не надіється. Може, вони й знову приїжджали (еге ж, напевно, що приїжджали, бачив, як одного разу несли в царські хороми в’язки хутра, таке тільки на Русі буває), та хіба побачиш їх за мурами цими. Відколи тут, ще ні разу з двору не пустили.

Не витерпів, запитав якось мимохіть дідка-варяга про слів і гостей руських.

— Забудь ти про них, не згадуй більше, — невдоволено відказав на те дідок. — Не дуже їм тут раді… Це ваш Олег, зборовши колись Царград, змусив данину давати Русі й приймати її гостей. Та Царград не забув про відплату за цю ганьбу. І коли своя рука до помсти коротка, то інша за дари знайдеться… Отож цькував потроху цар гостей ваших печенігами, а тепер час настав і зовсім їх позбутися…

— Позбутися? — мимоволі вихопилося у Векші.

— Авжеж позбутися. Їде днями василевс Роман до межі болгарської, зустрітися там з каганом печенізьким і намовити його, щоб порвав мир з Ігорем і всіма силами на Київ несподівано вдарив… Тобі ж нагода — супроводжуватимеш його, на землю ромейську подивишся…

ВТЕЧА

Ледве тримається на коні Векша. Не бачить ні городів-красенів ромейських, ні садів-зеленів розлогих, не чує дзвону церковного, захоплених вигуків людей, які шану складають цареві, путь його колісниці золотій квітами встеляють. Везе він присуд смертний отчині своїй та й собі заодно: бо як поневолить Греччина з дикими печенігами край, люд рідний, — як його, Векшу, оце зневолили, для чого ж тоді й жити.

Слово, одне б слово застережне кинути своїм! А де тому слову крила взяти, море, поля перелетіти?..

Диво дивне: відколи попав у полон, ні разу не видів Векша сну. А скільки вже часу минуло! Друге літо поневіряється на чужині. Йому ж так кортіло хоча б уві сні побувати вдома, глянути на своїх, погомоніти з ними. Та ось цієї ночі сон до нього, нарешті, таки прилинув!

Звечора Векша довго крутився, перевертався, голова гуділа, тіло нило, мов побите, лише опівночі задрімав.

…Чує, хтось торсає легенько, й над саме вухо шепоче знайомий, рідний голос:

"Тікаймо, поки всі сплять!"

Бере Яна Векшу за руку (долонька в неї ніжна, гаряча), виводить з намету. А там, надворі, уже світає. Глянув на дівчину — у віночку, простоволоса, така, як була в пущі біля Олегової могили.

Тільки-но вони ступнули на стежину, щоб майнути в хащі, бачать — на гілці стара недолуга ворона сидить. Повагом розплющує очі, каркає людським голосом:

"Пр-р-роданий, пр-р-роданий!.. Владар-р… ка-амінь твер-р-р-дий… Кр-р-раплі кр-р-рижані… пр-р-рикутий…"

І раптом, стріпнувши крилами, ворона перекинулася дідком-варягом.

"Забудь ти про них! Кинь ту діву знадливу! Вернись до найсвітлішого, найбоголюбивішого василевса!.." — почав умовляти-веліти.

"Хто це?.." — питає Яна й боязко тулиться до Векші.

Він нічого не каже, тягне дівчину далі від дідка.

Пробігли трохи, чують: позаду крик, лемент. Озирнулися — за ними гоняться маври, ті, які на прийомі в царя були, в довгому одязі й з накрученими на голові рушниками. І піші, і на конях і на отих потворах горбатих, що шиї в них — гусячі, а голови — змііні.

Втікати важко, бо зарості попереду наче розтанули і пустеля піщана, розпечена, безкрая простягалась перед ними. Та не зупиняються Векша з Яною, хоч і вмиваються потом, як водою, все біжать, біжать, побравшись за руки…

І нараз пустеля перетворюється в трав’янисте поле, а маври на печенігів. Свистять пеяеніги, вигукують, метають з коней волосяні петлі.

Векші пощастило ухилитися од їхніх петель, а от Яна попалася. Тоді він, згадавши, як колись урятував Путяту, кидається з сокирою, що якимсь побитом опинилася у нього в руках, до Яни й перерубує петлю так само, як тоді.

Яна біжить до Дніпра, де мають бути руські судна, кличе з собою й Векшу, але він ще одбивається, стримує нападників, щоб дати їй змогу далі втекти…

Ось вона вже зникла за прибережним горбом, і одразу ж звідти, од Дніпра, лунає тривожний поклик рога…

І тут сон його обірвався. Векша глипнув, чує — голосно гуде ратна сурма, розбуджуючи царську охорону.

Наче знетямився Векша, не пам’ятає, як сам вбирався, як коня порав-сідлав, як у доргу вирушали, — усе стоїть у нього перед очима Яна і кличе з собою.

О, недарма вона до нього в сні приходила! Серцем, мабуть, відчула, що йому тяжко, й прагла вирятувати з біди…

А може, то сама Русь кличе його до себе, втікати велить? Але де ті стежки, дороги, що додому ведуть?..

Хоча б хмара ото грозова, що видніється на обрії, насувала швидше, зливою своєю голову йому затьмарену освіжила, думку якусь рятівну в ній розбудила!

Та заклята, мабуть, ця сторона зрадливая, коли й хмара небесна її цурається, третій день ось на виднокраї стигне-синіє, а з місця не рушиться.

Аж вдивився ополудні — не хмара то — гори височіють удалині. Чи не ті це гори, про які Синко розповідав? Авжеж вони, і дідок-варяг казав, що цар зустрінеться з ханом біля межі болгарської. За ними, певно, й земля болгар починається. Ех, через них би тільки…

Калатає серце, дихання важке нагрудники крицеві розпирає, острах бере, щоб лице думки не видало.

В’їхали до підгірного селища. Цар із своїми дорадниками та служками в хорому високу, білу зайшов, охорона його ратна до річки попростувала. Розбрелися хто куди на лісистому березі, розсідлали, де хто схотів, коней, напувають, миють їх, самі досхочу купаються.

Одвів Векша свого коня подалі від гурту. Помив його, сам скупався, одягнув тільки сорочку та ногавиці коротенькі, до пояса меча приладнав. Присів і раз по раз на товариство крадькома позирає.

Врешті влучив мить — шмигнув у кущі, що розрослися над самою водою. Намацав каменюку, посидів трохи мовчки, потім жбурнув її в річку й закричав не своїм голосом, щоб рятували його. Раз… удруге…

Коли ратні кинулись бігти на крик, одрачкував з тих кущів у ліс, схопився на ноги і помчав куди очі дивляться.

"Нехай гадають, що я втопився, — гарячково билася в голові думка. — Прибіжать, побачать на березі шолом, нагрудники. А може, й кола на воді від каменюки ще не згаснуть. Довго шукатимуть, бовтатимуться в річці. А я тим часом далеко встигну втекти. Кінь не розкаже, він без’язикий…"

Все біжить і біжить, подиху не переводячи, аж доки ніч темна не настала.

Тут якраз під поваленими замшілими деревами яма з листям сухим торішнім лучилася. Зарився, немов їжак, меча в руці затиснув. Так і пролежав усю ніч, не випускаючи його. А як діждався ранку, зліз на сосну високу, видивився, де гори сині, й подався далі.

Іде, скрадаючись, прислухаючись, поміж деревами мовчазними, крізь чагарі густі продирається. Кожен шелест під ногою йому за шум-галас видається. Затріщить у хащах наполоханий звір, Векша й завмирає на місці. Та не звір той страшить його — людей лихих боїться більше за звірів. Проте зустрінеться з ворогом, добром вони не розминуться…

Отак і до гори добрів. Стоїть вона прямовисно, небо шпилем щербатим гризе, птахові хіба тільки на неї злетіти.

Так ось чим відгородилася од сусідів земля грецька!

Тільки не злякає його та гора висока, нізащо не повернеться в неволю осоружну! Ліпше вже загине тут, об каміння розіб’ється…

Пішов попід горою, придивляється, чи немає де хідника.

Раптом бачить — багаття погашене чорніє, біля нього струмок спадає з ярочка вузенького. Ярочок той кущами терновими притінений. Хоч і крутий надто, але дертися по ньому можна.

Збирається Векша на гору. Де об камінь обіпреться, де за кущ вхопиться, підтягнеться. Геть уже руки поколов. Але те його не спиняє, все вгору лізе.

Ось і ярочок кінчився, струмок під каменем зник. Вище осип піщаний жовтіє, ледь торкнися — сунеться.

Напився Векша води холодної із струмка, поповз осипом. На два кроки вгору вилізе, на один униз зсунеться. Задихався, упрів. Полежить трохи нерухомо, наче мертвяк, відпочине, та й знову руками-ногами гребеться по піску тому дрібному.

А коли переповз осип, озирнувся, то його ніби варом облило: осторонь під горою дими димлять, люди біля вогнищ метушаться, а він у них на видноті.

Помітили ті, руками махають йому, кричать щось, кілька до ярка побігло.

Як зацькований звір, кинувся Векша дертися по скелі стрімкій, тіла свого не відчуваючи. Пальцями, підборіддям у камінь впинається, за найменше стебельце-травинку хапається.

Оглянеться назад: урвище страшне, голова паморочиться. Зірвись у ту прірву, то вже більше рясту на землі не топтатимеш.

Вершина ж гори зовсім близько, не далі як на постріл з лука. Ще трохи, і його ніхто не дістане.

Але, мабуть, уже не зможе він видертися на неї. Така виснага тіло пойняла, що ні рукою, ні ногою не ворухнути, голова чманіє, в очах туманиться. Знову немовби сон почав йому видітися. Глядить на вершину, а там Яна, отець, мати, Путята маряться. Стоять вони, як живі, й кличуть до себе.

Застиг Векша непорушно, сльози гарячі, гіркі закапали в нього з очей. Невже гинути отут доведеться, отчини своєї, рідних не побачивши, не попередивши люд руський про небезпеку? Невже навіть всемогущий Перун, добрий Велес, ласкава ніжна Лада не поможуть йому? Чи, може, вони назовсім одвернули від нього свої ясні лиця?..

Напружився весь, хапнув на повні груди повітря і, наче кішка, за якою гониться скажена собачня, подерся на вершину. Сам незчувся, як на ній опинився.

Присів знесилено і якийсь час не міг втямити, де він, на небі чи на землі. Сонце йому лагідно світить, вітерець легенький в обличчя прохолодою повіває, чубом бавиться. Внизу скрізь ліси, далечінь синіє. Аж не віриться Векші, що він уже тепер на волі.

Глянув на себе — весь кров’ю заюшений. На пальцях нігті позламувались, з сорочки та ногавиць саме лахміття лишилося. Руки, ноги, спина — мов поперебивані. Впав би оце на камінь, сонцем нагрітий, і лежав би й лежав…

Та треба ж швидше тікати йому звідси, а то ще й погоня видереться на вершину.

З другого, болгарського, боку гора була вже не така крута. Але поки спускався вниз, то й падав, і скочувався, і на животі з’їжджав.

Як і на тім боці, під горою ліс густий поріс, дикий, неходжений. Багато дерев товстелезних повалено, вивернуто із землі. Лежать вони одне на одному, спорохнявілі, мохом зеленим покриті, коріння їхнє каракате, ніби чудовиська якісь, стирчить біля ям глибоких. Тиша навкруги, тільки вгорі листя шепоче, наче краплі дощові по ньому порощать. Навіть птахів не чути.

Пробирається Векша тим лісом у сутінках зелених, без стежок, без доріг. Сухе падалішнє гілля ноги йому ранить, а живе, пружне по обличчю боляче шмагає, трава різуча, мов ножами гострими, тіло розтинає.

Та ось дерева почали розступатися, а трохи згодом Векша вибився на невеличку галявину. Там надибав джерело холодне. Припав до нього, спрагу свою заспокоїв. Смачнішою за мед вода йому здалася.

Промив рани, на осонні простягнувся, вигрівається. Засмоктало в животі. Надрав мечем кори з дерева, трохи утамував голод.

Лежить, думає, як далі бути, в чому на люди показатися. Адже за навіженого вважатимуть, жахатимуться. Он пташка якась вертлява, чого їй боятись, крилатій, так ні, й та глянула на нього з кущика блискучими очима-намистинками, злякано піньокнула й шурхнула в гущавину.

Перепочив трохи, на сонці рани присохли. Зняв подертий одяг, почав докупи його тулити. Зашпилив терновими колючками, натягнув — знову розлізся. На собі все так-сяк позастібував і рушив стежкою, протоптаною звірями, до джерела.

Щодалі ліс рідшав і рідшав. Поволі губилася й стежка.

Невабом ліс кінчився, лука широка зазеленіла. Визирнув Векша із кущів, бачить — на тій луці отара овець пасеться. Осторонь у чорному

наверх вовною кожусі дідусь-пастух на герлигу схилився, на плечі в нього сокіл сидить, біля ніг собаки лащаться.

"Старі люди добрі, — подумав Векша. — Не скривдять".

Тільки виткнувся з кущів — собаки кинулися до нього.

Пастух угледів Векшу, прикрикнув на собак, підступив до хлопця.

— Ти хто такий? Чого тут ходиш? — запитав суворо.

— Пастух я, овець господаря свого розшукую, — промовив перше, що спало на думку.

— Кажи правду! — підняв старий загрозливо герлигу: гляди, так і ошелешить нею. — Всіх пастухів тут знаю. Правду кажи!

— Помилуй, отче, не видавай мене!.. Не злодій я, полоненик, з неволі ромейської втік…

— Сюди як пробрався? — допитувався пастух, усе ще не опускаючи герлиги.

— Через гору ту, — показав Векша рукою, а одяг на ньому й розлізся. — Додому втікаю, на Русь…

Побачив старий подерте, скривавлене тіло молодика, в нього й герлига з рук випала.

— Та на тобі ж місця живого нема!.. Як тільки ти пробрався? Там і птах не всякий перелетить… Не бійся, нікому тебе не викажу. Ходімо зі мною.

Повів його пастух у зарослі до куреня. Сорочку довгу полотняну дав, кусень сиру відкраяв, молока овечого налив.

Їсть Векша й водночас про свої поневіряння розповідає.

Старий слухає, руками об поли б’є.

— Що то люди на цім світі ясному коять! Гірші за звірів хижих...

Потім зварив якесь вариво з трав цілющих, помастив і перев’язав молодикові рани, звелів лежати в курені.

Решту дня і всю ніч Векша спав мов убитий. Не чув, як пастух, упоравши отару, ліг поруч нього, вкрив кожухом, не чув також, коли той і встав уранці. Прокинувся й не зрозумів одразу, де він. Лиш вгледівши на собі кошлатого чорного кожуха, посміхнувся, порачкував до лозяних дверцят, нещільно приставлених до куреня. Виглянув надвір.

Небо похмуре, над головою пливуть сірі хмари, повіває холоднуватий вітер.

Неподалік пасеться отара, старий з соколом на плечі біля собаки великого сірого порається. Розкрив йому пащу, м’ясо туди запихає, а собака стоїть перед ним, лапи розставивши, й не ворухнеться. Придивився Векша, аж то пастух вовка годує.

"Невже навчений?" — дивується.

А старий відійшов, зняв ковпачок у сокола з дзьоба.

— Гайда! Гайда! — вигукнув, кинувши птаха.

Той злетів угору й каменем упав на звіра. Вчепився йому у в’язи й почав довбати очі. І тепер вовк не рушив з місця.

"Що таке?.. — торопіє Векша. — Невже таїнство якесь?.."

Прихопив кожух, виліз із куреня, попростував до пастуха.

— Прокинувся вже? — вгледів його старий. — Як спалося?

— Спалося добре, — мовив вдячно, — тільки сон ще й досі бачу. Підступив, придивився, аж то не живий вовк, лиш опудало з нього.

Сокіл же тягав м’ясо крізь дірки, де очі колись у звіра були.

— Навіщо це? — спитав, подаючи кожуха.

— Помічника свого на вовків годую. Звикне мертвому очі довбати, то й живого не помилує. А куди дінеться сліпий вовк, звісно, сам собі голову об дерево розтрощить.

Закрапав дощик. Старий завернув од лісу отару, заліз із Векшею в курінь, витяг із торби прісного коржа, кружало сиру, шматки смаженої баранини.

Розломивши надвоє коржа, простягнув половину Векші, спитав, осміхаючись:

— Цареві харчі, мабуть, кращі за наші, пастуші?

— Для мене давучі були, — зітхнув Векша. — Отцівські — ті найсмачніші.

— Правду речеш, — згідливо кивнув головою старий. — Свій чорний хліб ліпше чужих пирогів. От хоча б і звір чи птах… Лучилось якось мені вепреня впіймати. Годував, пестив, чого б йому іще треба? Так ні, випустив — одразу в ліс свій дременуло. І що йому там нехай не дошкуляє: голод, звірина дужча, а ніколи в неволю не вернеться.

— Що — звір!.. Ось я думав іноді: ну, якщо вже так судилося мені, змирюся, забуду домівку, отця, матір. Житиму як прийдеться. І не зміг… Ще поки на чатах стоїш чи в товаристві, то нічого. А як ніч настане, така туга скімляча найде, ридма ридав би, криком кричав би. Якщо б і з рідні нікого в мене не було на Русі, і тоді втік би до неї. Не співали для мене в Греччині пташки, квіти не квітли, зорі не сяли… І чого воно так, що своя земля наймиліша?..

— О-хо-хо, — зітхнув болгарин. — Кажуть-бо: по отчині й кості плачуть… Виглянь-но, де вівці, тоді я повім тобі одну стару, може, казку, може, й бувальщину…

Векша визирнув з куреня.

Отара, збившись докупи, стояла під розлогим дубом. Круг неї тулилися змоклі на дощі пси.

— Так от слухай мою казку, — почав спроквола пастух.

Колись давно в якогось там князя було два сини. Коли князь постарів, то посадив на князівській стіл не старшого, як це велося завжди, а молодшого сина. Кажуть, начебто він недолюблював старшого, тому так і вчинив.

Це дуже образило старшого княжича, і той, проклявши рідню, землю свою, втік до отцевого ворога, сусідського князя, й поклав собі ніколи більше не вертати додому.

Там, на чужій землі, його добре прийняли, князь навіть доньку свою віддав за нього. Розкошує княжич, шана йому велика, повага.

Та ось минуло небагато часу, і почав він нудьгувати за рідною стороною. Якщо раніше завжди був веселий, посмішка привітна з лиця його не сходила, то тепер никав, опустивши голову, мовчазний, понурий, а хто й заговорить до нього, відповіді не почує. Сохнув, як стебло без води. їсти не їв, пити не пив, жона-красуня стала йому немила.

Що вже не робив утікач-княжич! Був у тому чужому князівстві в якійсь печері незвичайний камінь. Якщо хто лягав на нього ниць, одразу ж забував про своє горе. Лягав на цей камінь і подовгу лежав на ньому й княжич, але й після того не було полегші, нудьга не кидала його, а ще дужче оповивала. Та щоб розкаятись, повернутися додому, впасти отцеві та рідні в ноги, попросити прощення, й не мислить. Твердий був на слові й на ділі.

Бачить його тугу князь, отець жони, мужів наймудріших з усієї землі скликає, ради у них питає, як-то відігнати од княжича ті муки-страждання.

Довго думали-гадали мужі і, врешті, таке мовили князеві:

"Багато знаємо ми недуг усяких: і малих, і великих, і легких, і тяжких, але сильнішої і тяжчої недуги, як туга по стороні рідній, ніхто з нас не відає. Чимало знаємо ми і способів різних, щоб недуги оті долати, але способу такого, щоб цю тугу здолать, також не відаємо. Чули, десь у горах високих, у лісах дрімучих живе кудесник столітній, який на зіллі всякому знається. Спитай іще його, владарю великий, може, він тобі поможе в горі..."

Довго ганяли-нишпорили княжі люди, поки знайшли того, як голуб сивого, кудесника.

І мовив князеві дідуган столітній:

"Є у мене зілля чудодійне, що долає і лихоманку, і перестріт, і головокрут, і падоніг… Та чи здолає воно журу людську за домом рідним, того не знаю, бо зілля це всесильне лиш проти поганої недуги. Якщо ж вона, недуга тая, не від злих духів або її й зовсім нема, — воно стає отрутою…"

"Вари скоріш те зілля! — звелів сердито владар. — Не видиш — княжич гине від туги-недуги облудної? Нічого йому журитися по тій стороні, чужа, ненависна вона йому. У мене він знайшов собі дім".

Скорився кудесник, зварив і дав його випити княжичеві.

Та не встиг той і чари от губ відняти, як стрепенувсь нараз, мов гад його якийсь вжалив нежданo, в корчах і муках упав на землю, а там і задубів…

Замовк пастух. Векша сидить — не ворухнеться. До самого серця йому сягнула ця розповідь.

— А ти кажеш — забути свою сторону, — обізвався перегодя старий. — Добрий син ніколи не забуде отчину-матір, і сили в світі такої нема, щоб вона зборола в ньому тугу-нудьгу за нею. Мовиться ж: розлучений з любкою плаче сім літ, розлучений з отчиною плаче все життя.

— Так-таки, — кивнув Векша. — Краще бути жебраком удома, ніж царем на чужині, бо чужий вогонь холодніший за кригу…

Цілу седмицю пробув Векша у пастуха. Той його, наче сина свого, доглядав та все лаштував у дорогу. Повну торбу харчів наскладав. Свитину свою, ногавиці подарував, шапку з овчини пошив, ходаки шкіряні на ноги стулив.

— Чисто тобі болгарин! — сміявся радо дідусь, як молодик в усе те вбрався.

Векша ж, як рани почали в нього гоїтись, допомагав старому овець порати, вітролом у лісі збирав на паливо, курінь полагодив.

А восьмого дня вивів його пастух світанком на луку, стежку звивисту показав:

— Отак іди нею аж до Дунаю. А там простуй усе берегом, берегом, до самого моря ріка тебе доведе. Біля моря город стоїть, Селіном зветься, в ньому ваші гості, коли в Греччину і з Греччини пливуть, завжди зупиняються. Може, тобі пощастить, трапиться там хтось із своїх. Та тільки не говори з кожним зустрічним, бо й серед наших є всякі, і добрі й лихі. Хоч ти й схожий на болгарина, та річ твоя видасть тебе, що чужинець. Ще схоплять, почнуть допитувати — і хто ти, звідки, куди йдеш. А наш цар Петро[55] в дружбі з ромеями. Навіть царицю собі взяв з ромейок, царя Романа онуку. Ліпше бідаків питай, коли що треба. Вони тебе й нагодують, і путь далі вкажуть.

Подякував Векша старому, присягнувся згадувати все життя, як отця рідного.

Хотів віддати йому ті монети грецькі, що в нього в пояску були зашиті, але пастух не взяв та ще й образився:

— Сховай, сховай їх, вони тобі ще знадобляться. А мені, коли хочеш якусь пам’ятку лишити по собі, давай-но отого ножаку, — вказав старий на меч, що висів, у Векші на пояску. — Злі люди на розбій таке видумали, а мені буде чим деревину розщепити, щоб вогнем себе в стужу зігріти. Тобі ж він тільки зашкодить.

Одчепив Векша меча, простягнув доброму болгаринові. Відтак уклонився в ноги й рушив у путь-дорогу.

НА ДНІПРО ПО РИБУ

Котить свої хвилі привільний Дунай широкою долиною. Як і на Дніпрі, тут верби, осокори, явори на березі поросли, левади, луки зелені обабіч ріки послалися. Немає тільки Дунаю в землі болгарській ні порогів загрозливих, ні берегів крутих, гористих. Схоче — в поле заверне, шмат землі відхопить, забажає — попід гаєм зеленим проляже, вербу рясну підмиє, на забавку з собою умкне.

Пливуть річкою човни, лодії, плоти — ліку їм немає. А ще більше перехожих-проїжджих на дорозі прибережній битій: і вдень і вночі кушпелить вона курявою від возів і худоби прогончої, і вдень і вночі не вщухає на ній гомін людський. І все то гомін зрозумілий, мовби рідний Векші.

Іде він, поспішає, землі під ногами не чує. Така вона легка йому, ця путь видається.

Кінчилися харчі, завернув у оселю придорожню поїсти щось купити. Замахала на нього руками, не взяла молодиця плати за хлібець-житнячок та ще й квасом напоїла, ягід у шапку насипала.

— Гріх великий, — каже, — за харч з подорожнього брати.

Надійде вечір, не хоче Векша людей тривожити, щоб ночувати пустили, під кущем виспиться, а розвидниться надворі — знову в путь.

Прийшов до Селіна. Город хоч і невеликий, зате гарний. Подався Векша одразу ж до причалу, думав, може, й справді гостей руських стріне. Суден багато там стоїть, а своїх жодного не побачив.

Почали думки невеселі Векшу облягати: як же йому тепер море пересягнути, до Дніпра дістатися? Може, подорожні які лучаться, за весляра до них би попросився. Та спробуй взнати, хто тут куди

пливтиме. Заговорив би до кого із городян, так не відає, як і підступитися до них.

Потрапив, никаючи, на торжище. Людей там, як і на київському, — не пробитися. А скоморохів — наче комашні. Ходить Векша між рядами, до всього придивляється, прислухається. Аж глянь — у будочці, де хліб продається, чоловік позіхає, на покупців вижидаючи. Підійшов, сторгував маленький коровай. Потім зважився, запитав:

— Не скажеш, чоловіче добрий, де б роботу яку знайти?

— А ти он до того звернись, якщо мошви не боїшся, — показав на ошатного сивобородого діда, котрого обступив гурт простоволосих голодранців.

Векша став збоку, прислухався. Вони вимагали від старого якусь платню, він упирався. Найбільше напосідав на нього довготелесий рябий чоловік. Врешті дід ткнув їм щось, і гурт подався в пивницю навпроти.

Векша підійшов, зняв шапку, вклонився.

— Чого тобі? — запитав сердито старий, теліпнувши довгою, мов кінська грива, бородою.

— Може, робота яка у вас є?

Зміряв його дід поглядом.

— У лов на Дніпро-ріку згоден?

Подих перехопило Векші, слів не знаходилося.

— Іншої роботи немає, — одвернувся дід і хотів іти пріч.

— Піду, господарю, піду! — отямився Векша. — Чому ж не згоден?

— Любене! — гукнув дід до пивниці.

З дверей висунулась розпатлана голова. Це був той, що най-завзятіше вимагав плату.

— Ось, — ткнув пальцем на Векшу, — роботи шукає. Може, приймеш до себе? — і пішов геть.

Любен, уже добре підхмелений, набрав поважного вигляду і, втупившись у Векшу посоловілими очима, пробасив:

— Вершу від невода одрізняєш?

— Аякже. Рибалив удома.

— А вино пити також можеш?

Векша одразу склав ціну Любенові і відповів примовкою:

— П’ю мед і квас, а забачу пиво — теж не пройду мимо.

— Не про-о-йду… — протягнув Любен презирливо. — Так усякий дурень не пройде, коли підносять. А сам пиво поставити можеш?

— Ось усе, що маю, — вийняв Векша дві срібні монети, які в нього лишилися. — А ще добуду, то й про вас не забуду.

— Другарю ти мій! — скрикнув Любен, і де й поділась його пиха. — Та це ж на добре відро!..

Обійняв за плечі й потяг у пивницю.

— Наш другар новий! — гукнув до товариства. — Честь рибальську знає! — кинув на стіл монети.

— Гала! Гала!.. — загуділи веселі голоси. Потіснилися, звільнили місце для Векші.

Налили йому череп’яного ковшика — і пішла кругова. Ніхто й не поцікавився, хто він і звідки.

Коли Любен уже зовсім захмелів, Векша спитав у нього, чому це вони по рибу в Дніпро пливуть, хіба її в Дунаї-ріці немає.

— Чого там немає, є і в Дунаї. Та тільки в Дніпрі її більше, а рибалок менше…

Скінчивши тут, подалися по інших пивницях, дударя захопили дорогою. Виспівують, витанцьовують…

Прокинувся Векша від прохолоди вранішньої. Лежить він на піску біля причалу, кругом друзі вчорашні хропуть. Ні шапки на ньому, ні ходаків…

І досадно, й весело йому.

Човни поминули поросле очеретом гирло, випливли на морське чистоводдя і, нап’явши вітрила, попростували попід лівим берегом.

Все Любенове товариство розмістилося в одному великому човні, а маленьку довбанку із снастями прив’язали ззаду. Рибалки одразу вклалися досипати, лишивши свого ватага орудувати вітрилом. Векша ж ладен був і очей не сплющити до самого Дніпра.

Любен позіхав на весь рот, кривився з похмілля і все позирав на Векшу, мовби збирався й не наважувався йому щось сказати.

Врешті не витримав.

— Слухай, — подав йому повід, — подерж-бо ти ще трохи: руку мені щось у плечі ламає... Отак, отак правуй, все за передніми. Найбільше стережись, щоб до берега не прибило.

А сам ліг і захропів.

Векша швидко призвичаївся до норову вітрила. Його човен плив слідом за іншими суднами рівно, без вихилясів.

Море, мов безкрає синє поле, позолочене вранішнім промінням сонця, поволі набирало хвиль, вигиналось, ніби силкувалось підвестися й підкинути вгору білокрилі човни, щоб ті злетіли й ширяли над ним, як ото ширяють птиці-чайки.

"Яке ж бо гарне воно! — думав замріяно Векша. — І як би всім радісно по ньому плавалося, коли б не було на світі лихих людей, щоб ніхто ніколи не брав невільників, не приковував їх до весел..."

Тоді, як пливли до Царграда, мов у порубі якомусь, сиділи прикуті в лодії, моря не бачили, та й не хотілося його бачити. Страшним, непривітним воно видавалося. А тепер плив би оце по ньому до самого дому...

Коли сонце вже стояло ополудні, а товариство ще спало, помітив Векша, що за їхнім човном, перестрибуючи через високі пінясті гребені хвиль, женеться якась здоровенна морська потвора — чорна, гострорила, з ошкіреною зубатою пащекою й маленькими хижими очима. Він неабияк злякався і розбудив рибалок.

Ті спершу стривожилися, але потім, глянувши на море, заспокоїлись, сміятись почали.

То була велика морська хижа риба. Пливла вона за човном, бо сподівалася, що рибалки будуть трапезувати й кинуть їй недоїдки.

Любен, щоб Векша пересвідчився в цьому, жбурнув у воду скоринку хліба, і рибина тут же проковтнула її.

Правда, ця величезна риба небезпечна, пояснили йому, якщо хто опиниться наодинці з нею у воді, тоді вона може й загризти. Але щоб нападала на човни — такого ніхто ніколи не видів.

Рибалки довго кепкували з Векші за його даремний сполох, а найбільше Любен. Коли всі вже почали забувати про оту пригоду з хижою рибою, він, лукаво підморгнувши рибалкам, стиха підкрався до задуманого Векші й, зненацька вхопивши розчепіреною пазурастою п’ятірнею за руку, несамовито, мовби його справді роздирала ота потвора, закричав:

— Р-р-риба!..

Векша від несподіванки сахнувся, швидко висмикнув руку. Це викликало гучний регіт. Любен аж захлинався, аж тіпався. Можна було подумати, що не сміх його розбирав, а вхопили дошкульні корчі.

Проте надвечір, як море розгулялось, розшумілося, довелося всім зазнати страху. Величезні хвилі так почали гойдати човен, що, здавалося, ось-ось його перекинуть і потоплять рибалок. Солона вода перехлюпувала через борти, заливала судно, нещадно кропила людей. Дужий західний вітер мало не зірвав вітрило, і його довелося згорнути. Довбаночку рибалки ще раніше витягли на човен. Мало допомогли й довгі кулі очерету, що їх прив’язали до бортів.

Порушився лад в усьому поході. Судна вже не йшли одне за одним, як спершу, їх розкидало далеко по морю.

Найбільше рибалки боялися, щоб їх не прибило до стрімкого, кам’янистого берега, де могутні хвилі на тріски розтрощили б човна.

Всю ніч змагалися з розбурханим морем. Лиш на ранок вгамувалися грізні хвилі, влігся на спочин вітер.

Судна знову виладналися й рушили далі.

Чотири дні пливли вони морем, і весь час Векша допитувався нетерпляче, чи скоро буде Дніпро. Коли ж, нарешті, йому показали на широке річище, оточене з двох боків безмежною піщаною рівниною, в нього аж в грудях заболіло. Який же це Дніпро?.. Той, що він бачив, — з гористими та луговими берегами, зеленими островами. Глумиться, певне, над ним доля, марні були сподіванки дістатися до Києва, попередити князя про небезпеку…

Та мало-помалу почали береги зеленню вкриватися, острови вдалині замарились, птиця намножилась, дух землі живої повіяв.

"Ні, не ошукало мене товариство, це Дніпро-таки справжній", — зрадів Векша.

І після однотонного, заколисливого плескоту моря приємно було пливти цим тихим, ясним привіллям, наближатись до жаданої домівки.

На одмілині одного з численних островів, навкруг яких Дніпро, розлившись в озеро, перепочивав, набирав сил для дальшої мандрівки, рибалки спинились. Одразу сплели лозяні курені, а другого дня й до промислу взялися.

Сама робота була не така вже й важка — закинувши двічі невода, риби наловлювали стільки, що її ставало на цілий день в’ялити і солити. Але ж мошва поїдом їла. Вона немов з усього світу злетілася сюди: сліпила очі, забивала ніс, вуха, лізла під одяг. Не боялася ні сіток, вимазаних дьогтем, ні диму. Лише у воді можна було знайти порятунок. Та хіба ж висидиш довго в ній! Люди сердились, не знати чого сварилися, кляли своїх господарів, що послали їх на таке поневіряння.

ПО ОТЧИНІ Й КОСТІ ПЛАЧУТЬ

Миле було Векші добре товариство, та не можна часу гаяти з ним. Треба на Русь чимдуж поспішати, вість засторожну рідному люду подать.

Так розсудив: пора літня, з путі він не зіб’ється — піде понад Дніпром-Славутичем, він його до самого Києва доведе, він же й прогодує. Хіба сітку взяти, солі трохи, щоб рибу свіжу присолить, та сухарів на прикуску — ото і весь клопіт.

Погодував три дні мошву, невода тягаючи, а на четвертий звернувся по вечері до рибалок:

— Други мої, поглядаєте ви на мене мовчки, а самі ж, мабуть, думаєте: "Що то воно за чужа людина до нас прибилася?.."

— А навіщо нам про те думати? — глянув здивовано на нього Любен. — Невода тягаєш, як і ми, їси з нами з одного казана і ківшика, самі бачили, мимо рота не проносиш, значить, наш. Чого ще треба?..

— Це правда. Та коли болить, то й озовешся.

— Зморився, може? То полеж, спочинь. А якщо занеміг, ми трав тобі цілющих зваримо, воно й пройде.

— Моє лихо не тим гоїться, — похитав головою Векша. — Чули примовку: "По отчині й кості плачуть"?

— Та чули…

— Довго в неволі я ромейській поневірявся, насилу вирвався. Тепер на Русь до Києва пробираюсь. Так ось, коли ваша добра ласка та дружня щирість, то не відмовте, відпустіть.

— З цього б і почав, — мовив Любен невдоволено. — А як же ти проб’єшся туди?

— Піду понад річкою, вона й доведе додому.

— Хе, — усміхнувся ватаг. — Довести-то вона доведе, тільки не туди, куди хочеш… Хіба не знаєш — там повно печенігів? Ось до них і втрапиш.

— Я ночами йтиму, вдень ховатимусь.

— Ні, так не годиться! Все одно десь ухоплять.

— Як же тоді?.. — розгубився Векша.

— Побудь іще з нами, може, хтось із ваших пливтиме та й забере з собою.

— Не можу ждати. Треба вість засторожну в Київ передать. Цар підмовляє печенігів напасти зненацька на Русь.

— Коли так — твоя правда, ждати не можна, — погодився Любен. — Що ж робити?..

Думало-гадало товариство, як Векшиному лихові зарадити, й надумало.

— Ось що, — сказав ватаг, — бери собі нашу довбанку, якою ото невід закидаємо, і пливи до свого Києва. Ми якось обійдемось без неї, треба буде, в сусідів позичимо, а тобі вона, може, життя врятує. Печеніги у воду не полізуть!..

— Други мої!.. — вигукнув радісно Векша.

Спорядило товариство Векшу в дальню путь. Припасу дали йому стільки, що ледве вблагав половину того харчу назад узяти, щоб не потопити завчасно довбанку.

— Щасти ж тобі! — обійняв Векшу Любен, як уже всі попрощались. — А коли домівка набридне, знаєш, де нас шукать. Про осторогу пам’ятай, берега не близься, щоб печеніг який стрілою тебе не почастував.

Узяв Векша весло — вода за бортом закипіла!

Цілу ніч не випускав з рук весла, сорочка од поту не просихала. Лиш на мить зупиниться, побризкає розгарячіле тіло прохолодною водою, прислухається й далі гребе.

Всміхнулося з-за обрію рожеве сонечко до брата свого молодшого, місяця повновидого, вітерець легенький війнув. Вода на річці заіскрилася, заграла, наче всипав її хто безліччю золотих монет.

Уже вкрай виснажився Векша, неміч почала змагати його. Поглянув довкола, де б стати на перепочинок.

Лівий берег стрімкий, глинястий. Самому можна видертись нагору, в траві сховався б, але ж човна ніде не дінеш.

Правий — лозняками, осокою буйною покрився.

Аж ось і сага тиха лучилася. На воді квітів безліч, мовби дівчата вінки свої покидали на Купала.

Заплив, нарвав осоки, постелив собі постіль у човнику, ліг. Поспати б оце йому, сил набратися, та заснути не може. Все ввижається Векші Київ далекий, рідне селище, отець, мати, друзі, Яна…

Ото буде несподіванка, як з’явиться! Ой, тільки не з радісною звісткою він до милого краю лине…

Так і не заснув тоді. Перепочивши, розмочив у воді сухаря, підживився трохи й знову в путь рушив.

Плив попід берегом, де комиші густі та високі, очерети непролазні з кунням, як лисячі хвости завбільшки.

Птахів по заростях сила-силенна — ще ніколи не бачив стільки! Сполохне їх, злетять угору, сонце хмарою закриють. Воля їм тут, одвіку, мабуть, ніхто не лякав. Погляне Векша на них і себе почуває птахом вільним, що по весні до любої домівки з мандрівки далекої вертає.

Не раз наставала ніч злотозора, не раз змінював її день ясний, доки Векша дістався до острова лісистого, що річку надвоє поділяє. Отут уже вмився він потом. Течія пружна, могутня, весло з рук вириває, човном крутить. Біля острова хоча й тихіше, та зарослі, корчі всюди. Насилу під вечір довеслував до кінця острова.

Витяг човника з води, віддихався, поглянув на острів.

Чи не той це, на якому походяни-руси зупиняються після порогів, щоб перепочити, судна свої полагодити, пожертву скласти богам під священним дубом?

Авжеж він. Он скільки чорних випалів між травами, де колись вогнища горіли! Пакля смоляниста, квачі та весла поламані повсюди валяються. А ген-ген і дубисько-велет стоїть, сягнувши своїм чубом-маківкою неба високого.

Застиг, прислухався Векша й одразу ж учув тихий нестихаючий гул, мовби безперервні перекати далекої громовиці.

Ні, ні, знає молодик, ніякі то не перекати далекої громовиці! То гримотіння порогів близьких дніпрових долинає!

Зрадів, усміхається. Гей, та й перепочине ж він тут на славу: зарості густі — терем зелений, ніч тепла, як мати рідна, гул від порогів — пісня колискова, птаха-гукало зареве — всіх духів злих розгонить.

Та не довелося йому відпочити й цього разу. Поглянув Векша ліворуч на берег і обімлів.

На прибережному пагорбі десятків зо три печенігів на конях гарцюють. Руки до очей прикладають, на нього вдивляються, щось гукають.

"От і доплив…"

Покрутились-повертілись печеніги й поскакали кудись, полишивши свого одного на чатах.

Посутеніло. Ніч насувала хмарна, темна. На небі — ані зірочки.

Лежить Векша крижнем на землі, думки, як та ніч, чорні оповивають. Тепер печеніги вчепляться до нього, як реп’ях до кожуха, супроводжуватимуть до самих порогів. А там хоч-не-хоч треба виходити на берег. А може, вони ще й раніше нападуть. Певно, що нападуть.

Привезуть свої шкіряні човни, перепливуть сюди й накинуться на нього, мов коршаки.

Що робити, як спекатися їх? Хіба назад пливти? За ніч далеченько можна втекти. Але ж, як на смерть, не хочеться Векші повертатися та й вони за ним слідом подадуться. Коли б на протилежний берег можна було б вибратися, обійти лихо стороною, так очерети непролазні стіною стоять, болота грузькі й багнисті простяглися. Ступи тільки — одразу затягнуть тебе злі духи.

Даремно, ох, даремно він радів передчасно, тому й необачний був, просто в пащеку до звіра попав. Навіщо було вдень пливти, хіба ночі мало? Тепер і до своїх не приб’ється, вісті пересторожної не подасть, і з волею, мабуть, знову попрощається.

О, ні, в руки до печенігів він більше не попадеться. Вже ліпше мертвому бути, аніж полоненому…

А пороги гримотять, бринять клично здаля, серце краючи.

Звів очі Векша на пагорб. Кінь маячить, печеніга не видно, певно, лежачи наглядає за островом.

"Хай буде, що буде! — зважився, коли над Дніпром уже зовсім стемніло. — Перепливу на той берег, де печеніг чатує".

Ліг у човник і пустив його навскоси за течією. До весел навіть не приторкнувся, рукою навпомацки підгріба, спрямовуючи суденце праворуч.

Коли човник стукнувся об тверде дно, підвівся, прислухався сторожко.

Тихо навкруги. Хіба що птах спросоння в очереті скрикне, рибина яка скинеться, мов хто долонею по воді лясне, корчага плавуча перевернеться, хлюпне, грудомаха землі підмита обірветься, бовкне під берегом, та й знову заляже тиша.

А тепер куди? Може, сховатися в травах, а потім, як поїдуть печеніги, помандрувати далі понад Дніпром? Та чи дістанеться він, піший і беззбройний, до Києва?..

Ех, мав би оце коня бистроногого, тоді й вітер не наздогнав би його!

"А що, коли..." — осяйнула думка.

Схопив весло, вибрів з води, припав долу й обережно покрався берегом. Пролізе трохи, зупиниться, прислухається і знову рушає.

Течія, мабуть, далеченько віднесла човен, бо Векша вже довго рачкує, а печеніга з конем усе не чуть і не чуть.

Та ось, нарешті, попереду зашерхотіло, гупнуло щось.

Ага, кінь пасеться. Значить, десь біля нього має бути й господар.

Від хвилювання у Векші стисло в грудях, тіло пройняли дрижаки.

Чутковухий кінь форкнув, перестав пастися, певне, вчув чужого.

Векша закляк на місці.

Довго лежав непорушно і далі вже підкрадався поповзом, безшелесно звиваючись у траві, мов ящірка. Кожну билинку, кожне стебельце обережно прихиляв рукою, аби вони не зашаруділи та не

виказали його. Не зважав, що боляче шпигали колючки, ранили тіло сухі пеньки.

Доки дістався пагорба, то аж потом умився.

Тепер Векшу відділяло від печеніга всього кілька кроків. Он він простягся ниць над самим берегом і хоча, мабуть, нічого й не бачить у такій темряві, все ж пильно вдивляється в бік острова.

Кінь його вже напасся, лежить, спочиваючи, неподалік у траві.

Векша, попросивши в думці помочі в Перуна й пообіцявши скласти йому за це пожертву, весь напружився, затамував віддих.

Потім рвучко схопився на ноги, в один мент злетів на пагорб, і мов ціпом по снопу, з усього розмаху телепнув печеніга веслом.

Той навіть не скрикнув.

Важко дихаючи, натяг на себе манаття печенізьке. Нерухоме тіло пхнув у Дніпро.

Хто знає, чого вода нічна іноді бовкне? Рибина яка скинеться, корчага плавуча перевернеться, грудомаха землі підмита обірветься…

Відтак підхопив із землі кривий односічний меч, лук, тул із стрілами, наблизився до коня.

Наполоханий кінь схарапудився, відчувши на собі чужу руку, та Векша швидко його вкоськав, скочив у сідло, штовхнув під боки і майнув у темінь.

РІДНА ЗЕМЛЯ

Мовчазна, похмура ніч безмісячна в полі неозорому. Не розважить її суму глибокого ані вогник житла привітного, ані пісня молодецька, радістю чи тугою від серця людського одірвана. Сплять птахи непосидючі, голівки під крилечка теплі сховавши. Не мають трави-квіти високії. Всіх зморила за день довгий спека палючая, всіх заколисав ласкавий сон-дрімота.

Немає тільки спочинку порогам войовничим. День і ніч ведуть вони бій запеклий з ворогом своїм одвічним — Дніпром-Славутичем дужим, невгамовним. І що чорніша пітьма навколо залягає, то голосніше вони між собою перегукуються, лавами несхитними поле бою широке перегородивши.

Візьме Будило-поріг на плечі круті навал водяний, перекине його через себе, випростається, возвеличиться, загуде о всю міць свою богатирську:

— Го-го-го-го-гой, Ненасить-поріг, брат наш найстарший! Як-то день перебув, з Дніпром-Славутичем борючись? Чи не зломила вода шалена твоїх списів кам’яних гострих? Чи не пробила вона нагрудників твоїх гранітних?..

І затихне, прислухається.

— Гу-гу-гу-гу-гу-гу… — озветься грізно Ненасить-поріг. — А що мені вода шалена, бігуча?! Не борюся я з нею, лише бавлюся, списи кам’янії гострії від намулу прополіскую, нагрудники гранітнії від жару свого остуджую…

Полине простором навколишнім голос брата найстаршого. За-шелестять-захлюпочуть пороги меншії, словом упевненим брата найстаршого втішені, підбадьорені.

Притихне й Будило-поріг заспокоєний.

Та набридне йому, невгамовному, мовчанка довга. Знову подає свій голос до брата найстаршого:

— Го-го-го-го-гой, Ненасить-поріг, брат наш найстаршийі Щось давно я не чую іржання кінського, не помічаю племені скигливого печенізького. Чи не мор який, бува, його виморив? Чи не все воно в бою полягло?

— Гу-гу-гу-гу-гу-гу… — гримить-розкочується голос Ненасить-порога. — Немає мору на плем’я грабіжницьке, бродячеє. З калюжі болотної нап’ється — здоров’я не позбавиться. Не стане воно до бою почесного. Курява тільки здіймається за кіньми його полохливими, як загледить воно свого супротивника…

— Го-го-го-го-гой, Ненасить-поріг, брат наш найстарший! — не вщухає Будило-поріг невгамовний. — А не видно там хоч здалеку русів відважних, чи не мріють на обрії човни їхні легкокрилі? Бо вже надокучила мені битва ця безславная з водою нікчемною. Так хочеться вволю силою помірятися з русами хоробрими!..

— Гу-гу-гу-гу-гу… — стугонить-гуркоче Ненасить-поріг. — Не жадай ти бою передчасного з русами хоробрими, відважними, не відомі-бо сили сокритії, затаєні. Ще надивишся і навоюєшся, ще натішишся і насумуєшся. Віщуни тільки знають-відають, хто у битві навіки поляже…

Гомонять-гримотять пороги невсипущії, розважають мовою своєю, владною і величною, ніч похмуру в полі нескінченному.

Скаче Векша вздовж берега, до гриви коня припавши, поглядом гострим у темряву вдивляється. Кінь добрий попався, бистрий, як ластівка: ярок де трапиться — перескочить, річка блисне — вплав кинеться, на берег винесе.

Засвітліло на сході, хмари зачервонилися. Ось-ось і сонце визирне.

Попереду діброва засиніла. Чи не та-бо це діброва, де печеніги його схопили, в неволю продали? Вона, вона — зрадлива.

Спинив Векша коня, скочив у хащі, мов сарна сполохана. Розгорнув кущі, визирнув — чи ніхто не гониться? Ні, нікого не видно. Далі підкрався до річки — і на очі сльоза навернулася. Впізнав він берег знайомий, дарма що давно те минуло… А он і волок… Еге, самі недогарки валяються. Знову його спалили люті вороги землі Руської — печеніги.

Зачерпнув у долоні води прохолодної, що з рідного краю тече, напився досхочу, і мов сили та вода йому додала.

Напоїв і коня печенізького, пасти пустив. Потім уже й сам заглянув у шкіряні торби, що до сідла були прив’язані в печеніга.

Споряджала його, видно, добра жона: всього поклала вдосталь — сиру, конини сушеної, сім’я якогось смаженого.

Не осуди, прости, жоно чужая, що не повернеться до тебе муж, до діток отець!.. Втішався він, володар твій, користю неправдивою, серця не мавши до горя чужого. Що було Векші робити — не вбий гадюку, вона тебе вжалить…

Сонце вже зійшло, все вище й вище вгору підбивається, зайчика-ми-промінцями полохливими пурхає по листю зеленому, на світ ясний виманюючи.

"Чого, — подумав, — день довгий у глушині оцій марнувати? Піду помалу підгайком, дорогу на ніч видивлюсь".

Обігнув діброву, плазом на горбик виліз.

Поле порожнє в імлі прозорій тане. Птахи тільки над ним пролітають. Збоку Дніпро-Славутич виблискує, путь до отчини сріблом вистилає.

І пойняло молодика завзяття:

"А що мені, людині вільній, поля цього жахатися? Хоч і побачать печеніги, здаля за свого приймуть. Вбрання ж на мені їхнє".

Меч кривий о камінь вигострив, попруги на коні поправив і полинув, мов на крилах. Квіти, трави в стременах вінки йому в’ють, дух поля гарячий в обличчя, груди б’є…

Весь день без перепочинку мчав. Незчувся, як і вечір упав. Стриножив коня, пустив його вибирати собі корм до вподоби, сам улігся на постелі трав’яній.

Чи то ж рідні передчувають там, що він оце рветься, лине, мов птах, до них? Чи, може, вже й не сподіваються більше побачити його, вважають за мертвого? Де вони тепер, як живуть?..

Раніше, бувало, о сій порі мати, посипавши колючками стежки до криниці, до стійбищ для худоби, обтикавши тернами усі входи й виходи з двору, щоб лихі духи не блукали там уночі, йде до хижі готувати вечерю. Поки вариться, печеться, отець або ложку дерев’яну вирізує, або снасті ловецькі лагодить, Векша ж сітку на рибу плете.

Немає вже в них ні снастей ловецьких, ні сіток на рибу… Дарма, тепер кінь буде. Приведе Векша оцього ось печенізького, привчить його до роботи. Можна б знову помалу господарку заводити, але ж подать ота… Чи пощастило отцеві відбутися її? Ой, ні, мабуть, досі вже й він, і мати в холопах…

Прискаче Векша до Києва, вклониться Куделі, вблагає його виручити з біди, дати на відкуп, а там якось буде. Невже гість відмовить?

Можна б іще і Яниного отця попросить. Та чи є в нього що дати, самі, видно, не в розкошах живуть. А потім, може, і Я на вже забула — стільки-бо часу минуло. Якщо ж забула — на очі її не з’явиться… Треба спершу в Києві розшукати Путяту, той, певно, живий лишився, й розпитати його про все.

Тричі Даждьбог ішов на спочин до свого терема, тричі спинявся Векша на ночівлю, тричі схоплювався рано-пораненьку, щоб далі чимдуж поспішати. Простує все берегом, берегом, лиш зорить у далеч, підставивши груди свої розхристані свіжому вітерцю, на травах польових духмяних настояному. А далеч та — безлюдна, ясна. Отаку б йому путь до самого дому!

Та ні, не на те йшлося… Четвертого дня бачить Векша — в полі трави густії потолочені, земля руда копитами кінськими збита. А он і зграї воронів кружляють, крячуть над улоговиною широкою, ніби відлітати на зиму лагодяться. Тільки не в звичаях це воронячих зимою печалитись! Чи не побоїще, бува, яке там сталося?

Наблизився і жахнувся — дальнії улоговиська вкрило плем’я печенізьке незліченне. Піддався-таки хан намовам царя грецького — тепер сили свої збирає, щоб сараною на землю Руську потай налетіти.

Чи то ж знає люд рідний про таке лихо? Чи то ж готується він зустріти належно гостей непроханих?..

Звернув Векша свого коня в об’їзд улоговиськ, вдарив його ногами під боки. Рвонув кінь з місця, землі, здавалося, не торкалися копита, птахом мчав, вітер обганяв… Та не зміг він обігнати ночі темної: спіткнувся на горбку і впав, знеможений, каменем у високу траву. Впав і Векша в непритомі, землю з розгону обійнявши…

Підвів його вітерець досвітний, прохолодний. Глянув: кінь стоїть обіч, в дорогу проситься, ген-ген праворуч Дніпро широкий плине, в нього річка невелика вливається, а в куті між Дніпром і річкою тою могила височить, смуга борів чорніє за нею.

Чи то не ті бори-пущі, де україна землі рідної? Чи то не та могила висока, де руські дозорці недремно день і ніч чатують?

Авжеж вона!.. Он-бо й дозорець на вершечку ледь-ледь мріє. То вже рідна земля, рідні люди…

І пойняла Векшу така радість — сльози виступили на очах.

Скочив на коня, вигулькнув з трав густих, високих. І нараз йому забаглося співати. Адже, відколи в полон попав, ще ні разу не співав веселої голосистої пісні. Все лиш журливі, печальні, і то стиха, щоб ніхто не чув.

Пасла дівчина качку

При зеленім мачку.

Пасучи загубила,

Шукала — заблудила.

Ой гой-гой, і Ладо,

Шукала — заблудила!

Виблукалась у поле,

Там її милий оре,

Він оре там ще й плужить,

За дівчиною тужить.

Ой гой-гой, і Ладо,

За дівчиною тужить!..

Але невчасно та пісня вирвалася з його грудей. Розбудила вона сторожу печенізьку, що затаїлась у травах побіля межі руської. Загледіли печеніги верхівця-одинака й кинулися притьмом до нього.

ВИСОКА МОГИЛА

Світати ледь-ледь почало, коли змінилася сторожа на могилі. Стоїть на вершечку рудовусий дозорець, потягується зі сну, повітря свіже вранішнє вдихає на повні груди та все в поле ще потьмарене зорить.

Тільки що це, спросоння чи очі йому чимось запорошило? Ввижається, ніби ген-ген над травами чотири птахи. Та все низом, низом, а вгору не злітають, немовби прип’яті до землі.

Потер долонею очі, перевів їх на землю зарічну Переяславську, туманами ранковими повиту, на дальню Київську подивився, де бори від краю до краю синіють, наче хмари над обрієм, — все звичне, ніяких птахів. А знову глянув у поле, вздрів те ж саме.

— Підійди-но сюдиі — гукнув він дозорця, що біля вогню порався. — Подивись іще ти оком свіжим на поле.

Підбіг той не гаючись і собі втупився в далеч, приклавши руку до чола.

— Бачиш що-небудь?

— Либонь, бачу. Птахи не птахи, і звірів таких немає, щоб із трави настільки визирали…

Переглянулись, помовчали.

Тим часом у полі посвітліло трохи. Скоро й Даждьбог усміхнеться з неба.

— Ні, — озвався нарешті стурбовано рудовусий, — не птахи то й не звірі. Печеніги до нас на конях скачуть.

— Ай справді вони, я тепер бачу, — погодився вогневик.

— І ще, здається мені, що один з них наперед усе вихоплюється, від задніх ніби одбивається… Чи не перекинець, бува, який до нас утікає, а ті його переймають?

— Ге, та як же люто вони зчепилися! Та як же спритно той передній мечем вимахує!..

Але не веселила брань ота рудовусого дозорця. Брови в нього нахмурились, гукнув коня подати йому.

— Що-бо ти, — придержав його за руку вогневик, — може, й собі до бійки встрянути хочеш? Не личить нам, дозорцям, вовків хижих розбороняти!

— Молодий, бачу, ти дуже! — невдоволено мовив рудовусий дозорець. — Звичаю не знаєш ратного, якщо січею нерівною, ніби розвагою якоюсь, тішишся.

Прийняв коня, відчепив з пояса шишкувату булаву й помчав навстріч печенігам. Річку хутко, немов човном, переплив, вихопився на сухе.

Передній одразу ж, пригнувшись до луки сідла, поскакав до нього, вигукуючи щось з усієї сили. Задні придержали коней, покрутились трохи, посварилися кривими мечами й зникли в травах.

З’їхався рудовусий дозорець з утікачем, дивиться на нього: з обличчя ніби й не печеніг, та чорний-чорний, як земля, чи то сонцем полуденним присмажений, чи то навмисне вимазався чимось.

— До смерті я тобі цього не забуду! — вирік зворушено по-руському втікач, скинувши печенізьку шапку і низько вклонившись.

Проте дозорець не довіряє йому, навідліг булаву тримає, глядить суворо.

— Та чи ти не впізнаєш мене?.. — дивується втікач. — Позаторік я з гостями плив у Греччину, дичину ловив он на тій річці, біля вогнища з тобою вночі сидів. Векшею звуся…

Згадав рудовусий, булаву опустив.

— Впізнав, чого ж не впізнати… Тільки чого це ти в полі гасаєш з печенігами? — спитав суворо.

— З неволі я втік, вісті лихії несу. Печеніги йдуть, хочуть зненацька, мов таті[56], на Русь напасти. Вчора бачив: зграї свої в низинах громадять. Там їх без ліку, як хмар восени…

— Лжа! — перебив Векшу дозорець. — Каган мир довічний з нами склав.

— Зрадив каган уговір. Його цар ромейський дарами купив.

— А тобі звідки знати о тім?

— Мене в Царграді змусили в охороні царській служити. Варяг-дворак про те сказав.

Добре відав рудовусий дозорець вдачу зрадливу печенігів. Легко, ой легко можна схилити їх дарами на всякий розбій, дуже вони ласі до них! І, мабуть, правду каже оцей втікач, бо недарма печеніги ось уже скільки разів нападали на руських гостей. Не дотримує каган обіцянки перед князем, лиш звертає все те на непослух декотрих своїх підданців. Та мало вірити, треба іще й певність мати, так-бо велить йому служба княжа.

Питав-вивідував у Векші й про Царград, і про втечу, і про тії зграї печенізькі, що бачив молодик у полі неподалік од землі Руської. Все, геть усе розповів йому той і ні разу не затнувся, не сплутався в словах своїх одвітних.

А в кінці дозорець ще й поклястися велів Векші на оголеному мечі.

— Клянуся всемогутнім Перуном, Даждьбогом, пращурами своїми. Коли ж я мовлю лжу, нехай цей меч посіче мене на шматки, а святий вогонь тіла мого не пойме, а сира земля праху не прийме…

Дозорець більше не мав сумніву: якщо русич проказав таку страшну клятву, значить, він рече щиру правду.

Повернув коня, звівся на стременах і помахав рукою здаля до своїх, щоб ті сполох перший пересторожний давали.

На могилі одразу ж шугнув угору рудий стовп диму. А небавом озвався й пагорб передущий, прикиївський, що, мов велетенський шолом, зводився ген-ген посеред лісу.

— Їсти хочеш? — запитав Векшу рудовусий, коли вони під’їхали до могили, розсідлали й пустили пастися коней.

— Коли ласка ваша. А води більше.

Принесли йому воду і харч. Векша спершу припав пожадливо до барильця, потім і на їжу накинувся.

Та недовго він трапезував, тривожний окрик дозорця: "Погляньте в поле!.." — підхопив усіх на ноги.

На дальнім обрії чорнів загін печенізький.

— Будіть людей! Ведіть з пасовищ коней!.. — кидав загади рудовусий, у далеч вдивляючись.

— З десяток буде, — завважив Векша. — Це передові. Ті троє, що за мною гнались, з тої ж купи. А вся рать, гадаю, не пізніше як узавтра підійде.

Збіглося товариство раду радити, не вірить, щоб печеніги так оце напали. Вирішили виїхати їм назустріч.

— Тобі ж, — показав перстом рудовусий на вогневика, — могили не лишати. Коли почнеться межи нами брань, — сполох другий, смоляний, давай. Поляжемо ми — щодуху до своїх. Меч, спис і щит віддай йому ось, — кивнув на Векшу.

Вибралися щодалі за могилу, ждуть: з добрим наміром ідуть печеніги, а чи з недобрим?

Даремні сподівання — поганці мотузи волосяні від сідел одв’язують, здобич легку, певно, заздалегідь між собою ділять.

І знову раду радять русичі: чи бій нерівний приймати, чи загодя відступать — дуже-бо сили нерівні.

Проказав тоді Векша твердо:

— Воля ваша, други, як вам бути. Своїй же волі я сам господар. Меч, спис і щит дали мені, на тім спасибі вам. Стану сам супроти ворога лихого.

— Тому не бути! — скричали всі. — У брані друга ми ніколи не лишали. Та й надокучило уже нам отут лежні правити, салом обростать. Настав-бо час хоч руки розім’яти.

А потім мовив рудовусий обережно:

— Все може статись… Кажіть, виказуйте слово своє останнє. Нехай той, хто живий лишиться, в серці його закарбує-схоронить, всі слова забуде заради цього останнього.

І зачали дозорці поклони-слова свої останні виказувати, хто отцеві, матінці, братам, сестрам, хто жоні, любці, другові вірному. Не сказав слова свого лише Векша.

— Що ж бо ти мовчиш? — здивувалися дозорці. — Чи безрідний ти, сирота змалку? Та й сироті, хоч мимохідь, а зробить хтось добро, повік запам’ятає він ту щирість теплу людську. Чи то серце в тебе скам’яніло в чужій стороні, люттю звіриною пойнялося?..

Озвався Векша:

— Ні, не безрідний я. Та далеко мій рід добрий живе. Ось о чім попрошу того, хто живим лишиться. Нехай надійде він до стрільника київського Доброгаста, уклін йому й родині його передасть. І ще скаже: любив Яну, день і ніч про неї мислив, до неї поспішав… Далі самі знаєте, що сказати… Хай вона не печалиться, шукає собі іншого милого…

Стали русичі кінь до коня, списи до січі зняли.

Як тільки наблизились печеніги, метнули в них списи. Одразу троє в траву росяну покотилось. Після мечам дали роботу.

Отут-то й стали Векші в пригоді вправи ратні ромейські. Грає він мечем харалужним, ніби прутиком, конем давить, щитом валить, товаришеві в скруті підмогу подає.

Дозорці теж вої бувалі, добре знають звички печенізькі, важко їх ошукати хитрим супротивникам. Жбурне печеніг волосяну петлю, вони щитом себе прикривають, мечом кривим коротким замахнеться — свого довгого підставляють.

Гірше вберегтися гострих тонких ножів, що їх кидають печеніги. Ніж той щит шкіряний може пробити, нагрудники дротяні прорвати, та й мечем його не відіб’єш, — мов стріла Перунова, летить з ворожих рук. Вже не одного дозорця ранили. Он і в рудовусого стирчить у спині… Дарма, рудовусий на те не зважає, другого супротивника вже утяв, а третього з коня на землю зіпхнув.

Не вистояли печеніги в січі, почали втікати.

— Не випускайте!.. — крикнув Векша дозорцям і перший кинувся навздогін.

Розметали, посікли утікачів. Коні хіба оскаженілі та мертвий, що в стременах заплутався, вість своїм подадуть.

Відтак зловили двох печенігів, що з коней попадали й сховалися в траві. Цих забрали з собою — треба допитатися, що вони знають про наміри свого кагана.

Притомилися русичі, піт, кров витирають руками натрудженими. Добре, що хоч хмара сонце заступила, прохолодою на обличчя гарячі повіяло.

О ні, не хмара то! Вогневик сполох другий дав. Смоляний дим підвівся з могили до самого неба й розплився по ньому.

— Тепер, товариство миле, рани їдьмо гоїти, — мовив рудовусий, — бо завтра, може, свіжі, глибші будуть...

Чорний дим закрутами-вихорами до неба високого звивається, з пагорба на пагорб перехоплюється, вість невтішну, лиху подає:

"Печеніги йдуть!.."

Тужать жони, діти заплакані до матерів туляться. Хвилює, тривожиться люд руський. Сміливий до січі лагодиться, боягуз у нетрях-болотах, борах дрімучих притулку вишукує. Пастух табуни в хащі лісові гонить, ратай збіжжя, харч свій насущний у тайники ховає.

"Печеніги йдуть!.."

Ростуть вали біля засік-городищ, кіллям гострим вищирюються; глибшають рови околишні, смола кипить у казанах кованих, гостей непроханих дожидається. Зброярі мечі замашні, списи гострі кують.

"Печеніги йдуть!.."

Дуднить земля, гудуть, стугонять путі-дороги від тупоту ратного.

Квапляться по них дружини хоробрі в поле дикеє на січу смертную з ворогом підступним.

Розбуркала, сколихнула вість чорна землю Руську. Стали на її захист мужі відважні, сміливі.

Та не знали, не відали о тім печеніги зрадливі, думали несподівано напад учинити. Від рання до ночі вони звіром хижим підкрадалися, гадом-змієм підповзали. І все гадку-мрію колисали, як-то запалають, задимлять городи й весі руські, а в поле дике покотять безкінечні валки возів-кибиток з добром грабованим, потягнуться табуни худоби ситої, натовпи невільників змучених.

Коли вечір на землю спустився, печеніги вже скопом до україн полуденних руських підступали, на спочив біля ріки-межі стали.

Та не судилося помислам-намірам ворожим збутися. Промайнула ніч-зоряниця літня, ранок ясний настав. Прокинулась орда, зирнула за ріку й скам’яніла з ляку-подиву.

Там супроти неї, скільки оком сягнеш-охопиш, грізна рать руська розгорнулась о всю міць свою, готова до січі-захисту стати.

Першими щитоносці в три ряди пліч-о-пліч виладнались, щитами своїми левади зарічні перегородили.

За ними списоносці, мов нива рясна колосся, списи гострії догори зняли.

Потім аж до самого лісу мечоносці, сокирники, лучники поле вкрили, запрудили, а високо над ними стяги руські мають, полощуться.

Спереду ж дружини князь Ігор грає на білому, мов лебідь, коні.

Видивив, зважив ті сили каган печенізький і не став у відкриту брань з русами. Наперед до ріки виїхав своїм чорним, як ніч, конем, князеві Ігорю улесливо вклонився, мовив лукаво:

— Випасли ми траву край Дунай-ріки, сюди оце зайшли, доки нова там наросте...

— А ми жниво впорали, тепер бавимось, розважаємось на просторі... — відказав йому в тон Ігор, князь руський.

— Обачні лише будьте! Трави тут надто буйні, можна й заблудитись, — застеріг каган.

— Правду речеш! — згодився Ігор. — Ваших двоє он уже й заблукалось, та ми порятували... Візьміть їх, коли хочете.

— Дякую, великий князю.

Відпустили вої двох полонених печенігів, котрих дозорці з Векшею зловили.

Ствердили князь і каган клятви непорушнії про життя мирне сусідське й роз’їхалися.

СТРІЧІ

Як тільки печеніги в поле позадкували, зібрався був уже Векша до Києва близького мчати — не вдалось. Забаглося князеві побачити його, звелів привести до себе.

Отрок, якого послано було за молодиком, сказав, щоб Векша ішов пішки до Ігоря, а не їхав конем. Так-бо належить шанувати князя простому смердові.

— Та не забудь іще шапку зняти і вклонитися низько, — усе торочив він.

Дозорці ж, надто рудовусий, раяли:

— Просися в князя, нехай тебе до нас на могилу служити пришле. Тільки дивись, він грізний дуже, не розсердь його… Будь обачний.

Здружилися вони з Векшею, полюбили його за сміливість, вірність і силу й вбачали в ньому собі доброго друга. Після січі з печенігами дали Векші вбрання, хто яке мав у себе, — той зовсім нові ногавиці-волосянки, той ратну сорочку, той грубелезну повстяну шапку. Хоча все воно було й замале для молодика, та він охоче одягнув його, знявши з себе ненависний печенізький одяг.

У Києві, як проводжали похід, Векша не зміг розгледіти Ігоря. Одно те, що далеченько від нього був, а друге, що більше на Яну дивився.

Тепер же розгледів князя добре, зблизька.

Споряджений у дорогу, Ігор мало чим вирізнявся серед інших знатних дружинників, хіба що меч у нього при боці та збруя на його білому саганистому коні сяяли золотом і камінням коштовним. Ще моложавий, кремезний, з довгими звислими вусами й буйною рудуватою бородою.

Глянув він на Векшу пильно, пронизливо і, не відводячи од нього своїх сірих владних очей, мовив:

— Дещо чув про тебе, далі сам розкажеш. Ладнай коня, супутним мені до Києва будеш.

І ось вони вже їдуть на конях поруч. Векша розповідає князеві все: і як до гостя найнявся, і як печеніги на них напали біля порогів та продали корсунцям, і як служив у царя ромейського, і як утік з Греччини. Нагадав і про бранців, що й досі на чужині поневіряються, благав князя вирятувати їх з неволі.

Князь же мовчить, нахмурившись, мовби й не йому оте все розповідається, і не зрозуміти — слухає він Векшу чи про щось своє думає.

Про те, щоб князь послав його служити на високу могилу, як раяли дозорці, не сказав. Огидла, ой як огидла Векші в Царграді та ратна служба! Ненависні стали і одяг крицевий, і зброя. Так волів якнайшвидше повернутися додому, пройтися босоніж нивою за ралом по пухкій землі, потім безжурно полежати на межі, послухати шелест трав, шум пущі, тужливе воркування в ній горличок.

І нехай не осудять його за це дозорці, бо він не боягуз. Коли настане для Русі тяжка година, перший візьме в руки меч і стане на її захист.

Хіба що отця й матері вже немає серед живих, а Яна не діждалася, тоді лише знову якось добудеться до князя й попроситься…

Одначе Ігор уважно слухав молодика. А коли той виповів усе, сам почав розпитувати його про Царград, про царя, про його охорону, про ратні вправи і ще більше, ніж перше, хмурився, як Векшині одвіти на все те вислуховував.

Коли надвечір під’їжджали до однієї з князівських весей на півпуті до Києва, де дружина мала зупинитися на ночівлю, князь запитав:

— Далі як мислиш жити?

— Додому повернуся.

— Набутки там свої маєш?

— Набутки, великий князю, в древлянського смерда відомі: сокира і рало та рук до них пара, — відповів примовкою. — Взимку древо січемо, весною та влітку пні на порубі корчуємо, лядину скудну засіваємо, щоб півзими прогодуватися. Нестатки й данину медом, воском, хутром латаємо. На небо, Даждьбога нема коли глянути…

— "Сокира і рало та рук до них пара". Хм… Примовка красна, — скривила посмішка Ігореві вуста. — А де ж голова? Зайва, мабуть?

— Ніколи нам, смердам, великий князю, про голову дбати. Та й сили немає, бо…

— Авжеж, — не дав докінчити Ігор, — звісно, немає сили, коли її всю у пні вбухали! Ти гонив полями дикими, що до самого моря пролягли, видів на них де-небудь пні? То як гадаєш: треба в пущі лісовій дерева сікти, пні корчувати, потом обливатися, аби лядину собі піщаную здобути, коли на тому полі варт лише трави випалити, ралом поскородити та пригорщу зерна кинути, щоби збіжжям з головою засипатись? А хто томузаважає, хто примусив наш люд звідти втекти, в пущах та болотах печерицями осісти? Ясно хто — племена погані бродячі, що з розбою та грабунків живуть! А ними хто нас цькує, сам добре знаєш. І за віщо все те? Не до вподоби, бач, цареві ромейському, що ми коритися йому не хочемо, не хочемо, аби він порядкував на нашій землі, як у себе вдома, — сердито блиснув очима Ігор.

Помовчав князь, гнів у нього поволі спав. Мовив на тому спокійно:

— Отож сором тобі, молодому й бувалому, вовків у пущі дрімучій полохати, коли на нас хижіші звірі зуби щирять. Ось моя тобі рада: послугував чужому цареві, тепер іди до мене слугувати. В таких, як ти, нині надоба є. Утямкував ромейські ратні звичаї та порядки, то і моїм воям про них розкажеш. Колись воно знадобиться, як будемо зуби отим звірам ламати…

Від такої несподіваної князевої ради-пожалування Векша розгубився, не знав, що й відповісти.

Вірно мовить Ігор: рідну землю треба боронити. Он-бо як на неї зазіхають ромеї зрадливії! І він, Векша, справді, може знадобитися князевій дружині.

Тільки ж не хочеться знову одягати на себе ратні обладунки, знову слугувати.

Але ж то було невільне, немиле слугування чужакам, ба навіть ворогам, а це буде вільне, бажане і своєму князеві, своєму люду.

Лише як тоді бути з матір’ю, отцем? Вони ж не зможуть самі прожити, вже старенькі, потребують помочі.

І про Яну згадав.

Як вона вчинить, коли вірна, коли не забула? Чи піде з ним, чи зможе залишити своїх рідних, Київ?..

— Ну то як волієш поступити? — спитав по хвилі Ігор. — Чого мовчиш?

— Пробач мені, великий князю. Пізніше дам одвіт. Волію ще подумати.

— Подумай, молодче, подумай, — пробурмотів невдоволено.

Відтак підкликав до себе отрока, щось сказав йому, а сам поїхав уперед.

Отрок дістав з тайничка на поясі три невеликі золоті монетки, ткнув їх Векші в руку, мовивши:

— Князь дарує тобі за вірність, — і потрюхикав слідом за Ігорем.

Правду казали дозорці — непривітний князь. Жодного похвального чи ласкавого слова не злетіло з його уст, навіть на уклін не відповів. Та ще мов жебракові тицьнув оті монетки. Хіба він, Векша, задля цього поспішав вість пересторожну подати?..

Після ночівлі Ігор більше не кликав його до себе. Вже як дісталися до Києва, під'їхав отрок і сказав, що князь запрошує Векшу в терем на пир побідний.

Гуляє, веселиться Київ. Усюди співи, сміхи, гуки, повідь людська хідники, двори затопила. На требищах[57] вогнища палахкотять, складають там городяни дари богам ласкавим, які помогли дружині князевій, оборонцям мужнім, печенігів хижих у поле прогнати, від лиха Русь урятувати.

Гамірно й на подвір'ї княжім. Звелів господар погреби, медуші свої відімкнути, бочки з питвом хмільним-солодким викотити, наїдки винести, дружину, городян частувати. Свистять дудки, не вщухають вигуки:

— Слава!

— Слава!

— Слава!

— Слава!

Гульня велелюдна, бучна!

І хоча Векші теж і весело й мило на волі-воленьці, серед людей рідних, у Києві любому, та не п’є він князівських медів і браг, на ті наїдки не гляне, а все блукає межи киян, обличчя їхні пильно видивляє, когось шукає.

Та хіба легко знайти тут, у цьому вирі, де змішалося стільки городян і ратних людей, як маку в маківці!

І все ж знайшов. Уздрів він п’яного Путяту, кинувся до нього, обійняв міцно, ведмідь не витримав би таких обіймів, цілує з радощів.

Путята остовпів, очима лупає на Векшу:

— Перун мене побий, він чи то тільки його мара?..

— Хіба ж мара на людях ходить? — тряс Путяту Векша. — Отямся! Скажи: усі живі-здорові?..

— Стривай-бо, дай збагнути, — глипав Путята. — Так це ти насправді, Векшо?.. Мій братику!.. А я тебе шука-ав… Побіг ото, як ти мене одбив у печеніга, до своїх за мечем. Схопив та мерщій на поміч, хотів тебе вирятувати. Я туди-сюди, а по тобі й сліду не осталось… То де ж ти був?

— Пізніш об тім. Скоріш кажи, всі живі?

— Живі, живі… Куделя знову у Царград подався. Хотів ще мене туди взяти, та я затявся, сказав: "Не попливу більше, хоч голову утни!" Наймитую дома, в того ж таки Куделі… А в тебе, глянь, і вуса вже які одросли! Змарнів тільки дуже й почорнів на лиці…

— Про моїх не чув?..

— Та як же не чув? Живі вони! А ти боявся, бач… Куделя обминає тепера твою весь і мені боронить навіщати… Просився — не дозволив. Зате стрільник той не забуває. Він їздив до отця твого не раз. Оце й недавно був. Поміг сплатити подать. Оповідав — старі сумують дуже. Усі вважають, що ти загинув. Того літа, як у полон попав, хтось там передав Куделі від тебе вість, та й годі. Подумали: загинув. Ба ні, брешу: Яна твоя тому не вірить, стоптала ходаки, всіх розпитуючи. О, в неї вірності не менше, ніж краси!..

— Щасти ж тобі за радість цю! — від серця мовив Векша.

— То, може, підемо й по ківшику меду перехилимо за стрічу нашу? Он там дають усім, хто хоче. Князь печенігів прогнав у поле. Кажуть, хотіли тихо напасти, але якийсь там утікач із Греччини загодя сповістив. Ти чув про це?..

— Та чув… — осміхнувся Векша.

— Ну, то ходімо.

— Не можу, друже. Взавтра стрінемось. Бувай! — і зник у юрбі.

Сяйно в теремі Ігоревім.

По всіх кутках горять світильники, в дворі, на воротях, переходах палають смолоскипи.

На пир побідний зібралися бояри, дружинники знатні Києва стольного. Прибули щойно гості й з ближніх земель — Переяславської, Чернігівської та Древлянської. Сидять вони, виряджені в дороге вбрання, на лавах довгих, килимами постелених, круг столів дубових, стравам, питвом заставлених, ждуть слова господаревого мудрого.

І Векша там скраєчку лави примостився.

Та неохоче щось підвівся з свого місця Ігор. Зирнув на Векшу, похмуро на гостей поглянув, вирік:

— Сказати вам, мужі мої ліпші, радіти нам нема чого. Отці, діди наші воздвигали славу Русі, а ми, лиш дякуючи богам, від півголих пастухів ледве врятувалися. Вдерлись би печеніги в Київ, то міг би з нього лиш попіл залишитися… Отож казав я вже не раз: чи залишатися Русі отут, — ткнув на поміст правицею, — а потім і на сонце-поле знову вийти до моря синього, чи на осраму нашу до трясовин і драгв древлянських та кривицьких назад поступатись і печерицями осісти там? Чи путі-дороги водою й долами в землі чужинські за свої вважати, чи, може, за них дань повік давати каганові поганому. Чи буде Царів город лукавий і надалі словом-клятьбою нехтувати, чи, може, наші мечі змусять його теє слово поважати?.. Та перше треба забути нині й прісно ворожнечу та усобиці у домі свому, зажити мирно, в злагоді, як живуть зерна в колосі єдинім. Тоді-бо зможемо злучити сили наші, як Дніпро-Славутич ріки поєднав! І як йому, Дніпру могутньому, не страшні тепер ані поля пекельні полудневі, ані пороги-гори кам’янії, отак і нам тоді сукупно не буде лячно жодного врага. Справдешно ж мовлено: одне дерево буря легко звалить, а лісу буйного повік не здолає… Помислімо о цім, мужі мої ліпші, й небавом раду будем радити…

Замовк Ігор, стоїть, обводить очима гостей. Всі сидять нерухомо, схиливши голови.

— Піднімемо ж ці чаші, — взяв князь зі столу срібну чару, а за ним побрали свої й гості, — за богів наших добрих, за землю Руську з стольним Київ-градом!

Задзвеніли чари, задрижав терем од вигуків голосних.

Потім пили ще за Ігоря, за князя сіверського, переяславського, древлянського.

Коли всі захмеліли, отроки привели в терем старезного сивого діда, посадили на почесному місці, щоб усім було видно, чути.

Пробігся лірник пальцями по струнах гучних, зачав неквапливо повідати, басовитим співом проказувати давню полянську думу-казку про ліс і поле, про їхню одвічну ворожнечу.

Векша слухає думу-казку, і ліс йому за Русь видається, а поле дике за орду хижу печенізьку.

Як скінчив лірник, знову підвівся Ігор, мовив:

— А тепер ушануймо он того молодика, — кивнув на Векшу. — Це він нам вчасно вість подав про чорні помисли Царграда. — І, власною рукою наливши ківш, передав його Векші.

Вклонився Векша князеві, ківш пригубив і поставив на стіл.

— Що, тобі меди мої не до вподоби? — розсердився Ігор. — До царських звик?

— Ні, великий князю, — зніяковів Векша, — гіркі були меди на чужині. А твої, хоч і надто солодкі, все ж пити мені не годиться.

— Чому? Скажи!

— Шаную, князю, я твій звичай, вшануй і ти мій, древлянський. Не годиться в нас хмільним з’являтися на очі своєї лади.

— Те-те! — зайшовся сміхом Ігор, а за ним і гості. Пересміявшись, до Малка, князя древлянського, звернувся: — Правду він мовить?

— Правду, — підтвердив усміхнувшись Малко.

— Коли ж тобі до неї треба йти?

— Піду хоч зараз, як відпустиш, великий князю.

— Я не перечу. Йди до своєї лади. Тільки не забудь про наш уговір. Повертайся до мене. Треба отчині послугувати.

Сяє вогнями терем князів, сяє і Київ всенький, ніч темну на день ясний перетворивши. Радіють городяни, що лихо від них відступило.

Одне лиш дворище в провулочку підгірному потьмарене, з сусідськими оселями радощами не розважиться. Сумує, журиться там донька, а з нею заодно й отець та мати. Дотліває в дівчини-красуні надія своє ладо зустріти, побачити. А без нього й радість для неї не радість, світ білий немилий.

Друге літо минає, як полинув любий у чужу сторононьку, та й досі не вертає.

Подав був колись вість печальну, пута крицеві слізьми окроплюючи, і немає відтоді просвітку.

Не чують більше сусіди в тому дворищі ні сміху дзвінкого, ні співу веселого дівочого.

Обіцяв, лебідонько, прощаючись, привезти дарунки красні. Не треба їй ніяких дарунків, сам би вернувся. Ой, яка ж бо вона недобра, та чужа сторона, коли братика рідненького вже забрала навіки, а тепер і любого…

Не йде до дівчини сон цієї ночі. В сорочку милого наплакалась, що тільки й лишилася від нього на спомин, лежить у постелі білій, очі в темряву втупивши.

Аж ось постукав хтось у ворота, раз і вдруге, та нетерпляче так.

"Може, лихо з кимось сталося?.." — подумала.

Схопилась, засвітила, розбудила хутенько отця.

Вийшов він, одразу й повернувся. Заспокоїв:

— Подорожній на ніч проситься. А пускати якось боязко…

Не стрималась, докорила:

— Невже людська нужда за страх наш менша? Може, й мій десь отак ось стукається до когось…

Одвів подорожній коня свого в сінник, розсідлав, корму поклав, у хижу ступив, до землі вклонився з порога.

— Здорові будьте! Впізнали ви мене чи, може, вже й забули?..

Гай, гай, та чи забуде ж хто ладо своє миле?!

Примітки

1

Кабот — верхній теплий одяг.

2

Гість — купець.

3

Тіун — княжий розпорядник, урядовець, слуга.

4

Векша — вивірка, білка.

5

Живе вогнище — вогонь, добутий тертям дерева об дерево; його вважали за священний. Через такі вогнища слов’яни-язичники стрибали, щоб відігнати од себе злих духів, хворобу.

6

Весь — село.

7

Вишгород — старе руське містечко під Києвом.

8

Руське море — давня назва Чорного моря.

9

Варяги — нормани; так у старовину руси називали скандінавські народи.

10

Узороччя — золоті та срібні вироби, прикраси.

11

Паволока — коштовна тканина.

12

Хідник — вулиця, провулок.

13

Кліть — комора, сарай.

14

Тул — сагайдак, чохол, у якому носили стріли.

15

Велес — бог торгівлі і скотарства у слов’ян-язичників.

16

Капище — храм язичників-слов’ян.

17

Волхв — служитель язическього культу в східних слов’ян.

18

Харалужний — гартований, стальний.

19

Києва гора — гора, на якій, за літописною легендою, поселився Кий, один з трьох братів — засновників-будівників міста Києва.

20

Поруб — в’язниця.

21

Перун — головний бог у слов’ян-язичників, бог грому і блискавки.

22

Ромеї — римляни, візантійці.

23

Криця — залізо.

24

Чревії — взуття, схоже на черевики.

25

Корзно — довга накидка, яку носили знатні люди в Київській Русі.

26

Насад — плоскодонне судно, в якому високі борти нашиті з дощок.

27

Червлений — пофарбований в червоне.

28

Полюддя — поїздка для збирання податків і данини для князя, бояр, воєвод з підвладних їм людей.

29

Витичів — древньоруське місто по Дніпру неподалеку від Києва.

30

Гість-гречник — купець, який подорожував у Візантію.

31

Лада — язическа богиня кохання і веселощів у східних слов’ян.

32

Лядина — оброблена земля, нива.

33

Морана — злий дух, який, за віруванням слов’ян-язичників, приносив смерть.

34

Прабошні — личаки.

35

Денниця — вранішня зоря.

36

Отрок — молодший дружинник, що виконував обов’язки придворного слуги чи охоронця.

37

Клобук — головний убір, шапка.

38

Корсунська земля — Кримський півострів, яким володіли в X столітті греки, підвласні Візантії.

39

Сурозьке море — Азовське море.

40

Велика Булгарія — Булгарська держава на Волзі.

41

Хозарія — Хозарське царство.

42

Седмиця — сім днів, тиждень.

43

Укоть — якір.

44

Василевс (гр.) — володар. Так називали у Візантії імператора.

45

Вікінг (норм.) — витязь, воїн.

46

Дюдя — богиня зими у східних слов’ян-язичників, дружина Діда Мороза, володарка хуртовини, завірюхи.

47

Купава — гарна, вродлива.

48

Горючий камінь-латир — бурштин, янтар.

49

Кудесник — служитель язическього культу в східних слов’ян, ясновидець, ворожбит.

50

Чур — душа небіжчика. Язичники-слов’яни вірували в те, що нібито після смерті людини навічно залишається жити її душа. Пізніше це вірування перейняла і християнська релігія.

51

Роман Лакапін — візантійський імператор (919–944 рр.).

52

Гвардійці — воїни, які охороняли імператора.

53

Патріарх — глава православного духовенства.

54

Сли — посли.

55

Петро — болгарський цар. Царював з 927 по 968 рік. Був одружений з онукою візантійського імператора Романа Лакапіна.

56

Тать — злодій.

57

Требище — священне місце, де язичники-слов’яни молилися і приносили жертви своїм богам.